

678779

APPONYI VILÁGNÉZETE

ÍRTA

KORNIS GYULA

**MTA
KIK**

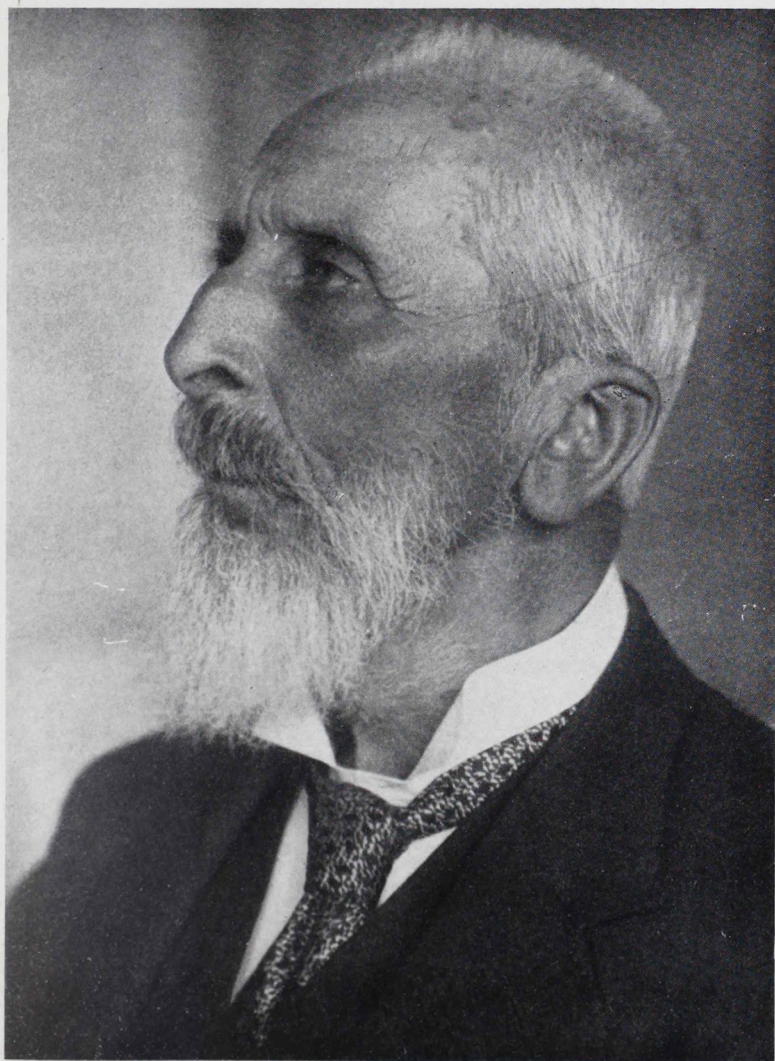
FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

1935

291094

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növekedéskönyv
1935-3774

Kallós Oszkár udv. fényképész felvétele

APPONYI VILÁGNÉZETE.

I.

Apponyi világnézetének filozófiai jellege : tudatos, egyetemességre törekvő és kritikai.

Apponyi a magyar fajnak ezer esztendeig épült «emberkatedrálisa», amelynek homlokzata nagyszerű arányaival három nemzedék történetére néz s amelynek fundamentuma csak a régi hatalmas Nagy-Magyarország lehetett. Régi dicsőségünknek ittmaradt jelképeként járt közöttünk s a nemzetközi politika forumain. Az emberi élet és kultúra legmagasabb csúcsait elérte, ahová ember egyáltalában eljuthat. Élete nagyszerű műremek : csupa harmónia. A közélet embere és a magánélet embere teljes összhangban élt benne ; erkölcsi elvei életében testet öltöttek ; beszédeiben a külső forma nagyszerű keretei a tartalom belső szépségének arányait fődtek. Az összeomlás előtt a nemzet hivatástudatának és eszményeinek hivatott letéteményese ; a nagy nemzeti tragédia után hitünknek prófétai ébrentartója, a kétségbeesés politikájától megóvója, nemzeti kultúránk és igazságunk európai nagykövete, aki a barbár ázsiainak s Európába jogtalanul betolakodottnak kikiáltott magyar nemzetet mindig a világkultúrának legelőkelőbb és legméltóságteljesebb formájában képviselte. «Volt benne valami antik nagyság, — mondja róla Édouard Herriot — az ő fájdalmát mindenki tiszteletben tartotta ; nagyon is méltányolni tudom erkölcsi nagyságát, szavainak, gesztusainak nemességét, kultúráját : fejet hajtok a nagy hazafi előtt, akiben testet öltött Magyarország lelke, — azé a Magyarországé, amelynek már a neve említése is annyi fényt varázsol lelki szemeink elé.»

Nem csupán páratlan retorikája és egyetemes műveltsége, hanem elsősorban személyének erkölcsi nagysága és

szépsége ragadta meg és varázsolta el mind honfitársait, mind a többi nemzetek fiait. S mi volt ennek a hatásnak mélyebb háttere? Világfelfogásának elvszerű szilárdsága, kiegyensúlyozottsága és harmóniája. Ez sugalmazó erejének legmélyebb titka. Előkelő világnézetének eszményi magaslatairól ragadta meg mindig a nemzeti élet és politika mindennapi, szürkének látszó kérdéseit. Azért tudta az ellenséges érzületű nagyvilág előtt is a magyar problémát az ismeretlenségből és a homályból, a közönyösségből és a türelmetlenségből kiemelni, mert a nagy elvi igazságok hegycsúcsait tudta megszállni s az egyetemes emberiség világnézeti kategóriáinak szögéből tudta igazolni a magyarság történeti hivatását és jogát. Mindig valamely eszmény szolgálatában állt, ha valamely ügyet képviselt. Minden gyakorlati kérdést az eszméknek elméleti magaslataira emelt föl, mert mélyen áthatotta az eszmék igazsága. Ez biztosította számára itthon és odakünn az ellenfelek tiszteletét is. Mindenki érezte, hogy az igazságnak őszinte, tárgyilagos, szinte személytelen keresője szól belőle.

Milyen volt a világfelfogása ennek a valóban nagy embernek, akinek alakja háromnegyed századnak koncentrált története? A világnézeti integrálódásnak micsoda fokát érte el? Mik voltak a világ és az élet Apponyi-féle egyetemes és elvszerű felfogásának alappillérei?

Az átlagos művelt embernek benyomásai, ismeretei, értékelései fokozatosan valamiféle egésszé, világképpé illeszkednek össze, amelyet főképp annak a kultúrának hagyományoszerű közössége határoz meg, amelybe az egyén beleszületik. Vallási, metafizikai, erkölcsi, jogi, művészeti állásfoglalása általában a hagyományos felfogásnak útjait járja. Ez a világnézet ritkán válik tudatossá, a magára való ráélmésnek komoly tárgyává: többnyire velejében intuitív, reprodukív és kritikátlan. A «művelt» ember iparkodik kultúrájának tartalmi körét folyton tágítani és kiegészíteni; de csak nagy ritkán eszmél a műveltségtartalom elvi hátterére, ennek világnézeti szempontjaira.

Ezzel szemben a világnézet a filozófia magaslataira akkor emelkedik, ha *tudatos, egyetemességre törekvő és kritikai.*

Apponyi világfelfogására valóban ráillenek a filozófiai világnézetnek ezek az ismertetőjegyei.

Apponyi először is fiatal korától kezdve *tudatosan és tereszzerűen* törekszik arra, hogy szelleme számára egységes világképet formáljon ki, amelyben elméleti ismeret és értékelés, tudás és eszmény, tény és norma összhangban álljon. Ilyen világnézet kialakítását mintegy élete feladatának és magasabb értelmének tekinti: a maradandót keresi mindig a mulandóban. Hegel azt mondja, hogy «Minerva madara csak naplementekor kezdi meg repülését», amivel arra céloz, hogy a filozófiai öntudatra ébredés az emberek egyéni életében s az emberi kultúrák fejlődésében csak későn, amikor az életnek kritikátlanul, önfeledten nézett verőfényes napja már leszállóban van, szokott megindulni. Apponyi Minervamadara korán felröpült: már ifjúkorában a környező világ tárgyai, személyei, fogalmai, társadalmi légköre, értékei nem maguktól értetődő, éppen adott, megszokott dolgok előtte, hanem gondolatfájást okozó problémák, elméjét gondolkodásra gerjesztő valamik, amiken fejét töri, amiket tudatosan egységes világképbe iparkodik illeszteni.

Filozófiai műveltségének elemeit a kalksburgi jezsuita gimnáziumban szerezte meg a VII. és VIII. osztályban. Ezeket azonban Apponyi csak «filozófiai foszlányoknak» nevezi, amelyeket a tanterv «filozófiai propedeutika» néven foglalt össze. Inkább a hittan keretei adtak alkalmat neki a filozófiai elmélyedésre egy kitűnő jezsuita páter, Franz Hattler vezetése alatt. Ő ojtotta «belém — mondja élte alkonyán Apponyi — a filozófiai tanulmányok iránti hajlamot, amely végigkísért egész életemen s nagyon hasznára vált politikai pályafutásomnak, mert megadta a lökést arra, hogy az egyes problémákat alaposabban tanulmányozzam s így jobban megértsem». Jellemző arra a szomjúságra, amellyel tudatosan állást akar az ifjú foglalni a világ és az élet végső kérdéseire nézve, az a tény, hogy egy esztendő kizárólag filozófiai tanulmányoknak szentel, mielőtt egyetemi tanulmányait megkezdi. Ezek befejezése után az államtudományi és közgazdasági studiumok mellett pályaválasztása előtt egészen tudatosan újra filozófiai tanulmányokba mélyed.

Ezeket termékenyen egészítik ki utazásai közben Montalembert-rel, Dupanlou püspökkel, Manning westminsteri bíborossal s Ketteler mainzi püspökkel a kor nagy eszmearamlatairól való eszmecseréi. Élte fogytaig belső lelki szükségletből, élményszerűen gondolkodott a filozófia problémáin. «Számomra, sajnálatraméltó politikusra — jelenti ki agg korában — a filozófiai elmélkedések valóságos szellemi légfürdőt jelentettek : ilyenkor úgy érzem magamat, akárcsak a városi lakos, amikor kimenekül a hegyek közé, avagy a tengerpartra. A filozófiában való elmélyedés pályámon is segítségemre volt, mert fokozta éleslátásomat és áttekintőképességemet.» Nyolcvanéves korában örömmel megy Darmstadtba, Kayserling gróf *Schule der Weisheit*-jébe, hogy a törvény és a szabadság viszonyára vonatkozó elmélkedésekben résztvegyen s előadja egyik legmélyebb államfilozófiai és metafizikai tanulmányát *Macht als Bindung* címen. Többször megadta a sors számomra azt az örömet, hogy filozófiai kérdésekről óraszám beszélgethettem vele. Mintha a filozófia másik professzora vitatkozott volna velem : Platont és Aristotelest *ex fontibus* éppoly jól ismerte, mint Kantot és Bergsont, a skolasztikát éppúgy, mint a pozitívizmus fejlődésméletét, az ismeretelmélet finom megkülönböztetéseit olyan alaposan, mint a metafizikának a létezők végső elemeire s ezek összefüggésére vonatkozó problémáit. Csodálva éreztem géniuszának friss járását, szellemi lépteinek logikai biztosságát, lelkének könnyed szárnyalását.

A konkrétumban mindjárt megpillantotta az egyetemeset : az ideák embere volt, valóban filozófus Platon értelmében : φιλοκαθόλου γὰρ ὁ φιλόσοφος. A filozófiai világnézetnek a tudatosság mellett ez a második ismertetőjegye : az *egyetemes-ségre, egészben* való, azaz *elvi* látásra való törekvés. Apponyi felül tudott emelkedni mindig az egyes jelenségek szűk körén : azonnal egyetemes szempontok után indult, a világ és az élet részjelenségeit mindjárt totalitásban akarta megpillantani, a szűkebb és múló érdekek köréből kiemelni, egyetemes eszmekörbe állítani. Mint államférfi elsősorban a nemzeti életet iparkodott a maga végső céljainak, eszményeinek egészében látni, hogy ehhez mérje társadalomformáló, nemzetjavító

tevékenységét. «Nagyszabású, vezetésre termett államférfi — mondja Apponyi négy évtizeddel ezelőtt a Kisfaludy-Társaságban filozófiai magaslaton szárnyaló székfoglalójában — csak az lehet, aki céljainak ilyen rendszerét tudja megállapítani. A 'rendszer' nevét pedig csak az a koncepció érdemli meg, mely a nemzeti élet minden ágában arányos és összefüggő haladást tervez. Mert a politikában tényleg minden összefügg mindennel. A szellemi és az anyagi kultúra, az államnak belső szervezése és a nemzet külső hatalmi állása : ezek a dolgok mind csak párhuzamosan haladhatnak s egyiknek fejlődése tartósan és egészségesen túl nem szárnyalhatja a többiekét. A legmagasabb államférfíui minőség eléréséhez, egy nemzet sorsának legfőbb vezéreléhez, a nemzeti élet összes ágainak áttekintése és ezek együttes fejlődési képességének előrelátása szükséges, vagyis : *áttekintő előrelátás.*» Az ideális államférfit tehát Apponyi egyetemesen látónak, azaz filozófus-természetűnek, Platon nyelvén σοφιστικός-nak minősíti. Csakis az ilyen, a részletek fölé elvileg emelkedni tudó államférfi láthatja a nemzet olyan állapotát, amely még nincs, hanem csak a jövőben mint cél- és értékrendszer valósítandó meg. Apponyi mint vérbeli filozófus alkalmazza a politikai érték- és eszközrendszerre a metafizikának nagy leibnizi elvét, a *principium cohaerentiae*-t, mely szerint minden dolog minden más dologgal összefügg. Más kérdés, vajjon nem esünk-e egyoldalúságba, ha az államférfinak csak ezt a filozófus-természetét tekintjük fő normatív tulajdonságául s nem vesszük számba az ösztönnek s intuíciónak a konkrét jelenségekhez kapcsolódó reálpolitikai érzékét. Apponyi éppen lelki alkatának egyetemességre irányuló szerkezete miatt sohasem volt jó pártpolitikus : nem tudott egyoldalú lenni. Mindent egészben látni törekedett : filozófus volt. Ezért sokszor nem lehetett gyakorlati politikai sikere. Az, ami erénye volt az életfelfogás egyetemessége szempontjából, gyakran hibája volt a politikai arénában. A dolgokat sok oldalról néző, a sápadt tárgyilagosságra törekvő ember Nietzsche szerint totalizmusban szenved : minden feltételt figyelembe akar venni, méltányolni s közben elmulasztja a tett alkalmait. Akarni és cselekedni a politikában legtöbb-

ször annyi, mint bizonyos cél érdekében egyoldalúnak lenni. Az aktivizmusnak ez az egyoldalúsága a filozofálásra-tépelődésre hajló, mert az életet sokféle eszményi szempontból néző Apponyiból hiányzott. Egy azonban bizonyos: egyetemesebb, magasabb elvek híjján az államférfi is csak gyakorlati mesterember, politikai filiszter, merőben *ἄμωσος ἀνὴρ* marad.

A filozófiai világnézet harmadik jegye: a *kritikai törekvés*: csak olyat illeszt bele az egységes világnézetbe, aminek érvényességi alapját előbb megvizsgálta, a mindennapi nem-filozófiai világnézettel szemben, amelynek forrása csupán a hagyománynak *consensus gentium*-ja és tekintélye. Apponyi szigorúan kritikai fő, aki — vallásának hittételeit nem számítva — világnézetének alapfogatait észokokkal, a *ratio* erejével bíráló módon iparkodik igazolni. S ha szellemi fejlődése során más belátásra tér (mint pl. a társadalomfilozófia számos pontján), akkor világnézetének egyes részleteit hajlandó módosítani.

II.

Apponyi idealizmusa: filozófus és államférfi.

Apponyi világnézetének legfőbb vonása az *idealizmus*: platonai politikus volt. Szemét mindig az ideálokra függesztette, a végső értékeknek, a tökéletesnek ragyogó fantázia-képein csüngött s itt, az eszmék hűvös sztratoszférájában platonai szárnyakkal lebegve, a közönséges élet igazi valóságát és gyarlóságait alig vette észre. Szellemi térképéről nem hiányzott Utópia tartománya sem. Idealizmusa lelki alkatából folyt: világnézete olyan, mint egyénisége. Csodálatos emberi nagysága, hogy zavartalan nyugalommal felül tudott emelkedni az emberi kicsinységeken, intrikákon és igazságtalanságon. Főlemelő látvány: idealizmusát hat évtizeden át meg tudta őrizni az élet legmozgalmasabb és legharciasabb terén, a politikában, ahol legjobban dúl az izzó szenvedély és a kaján irigység, az önző hatalomvágy és a féltékeny hiúság, ahol a közélet demagóg vadkutyái, *canis rutilans*-ai és titokban dolgozó, intrikus vakondokai, *animal nocturnum*-ai szabadon garázdálkodnak. Apponyi ebben a légkörben is

szinte a gyermek naív optimizmusával hisz az emberekben, bármennyit kénytelen is csalódnni bennük : minden embert jónak tart és szeret, s hiszi, hogy szeretik : *amat et amator*. «Idealista voltam — írja emlékiratában a nemes aggastyán — az egész vonalon, hála az égnek, hogy az voltam és — sok csalódás után, kevesebb lelki frissességgel ugyan, de rendületlenül az vagyok ma is.» Eszményi felfogásának eredő forrása az a tény, hogy gyermek- és ifjúkorában csupa jó és szeretetreméltó ember vette körül s a társadalom rút oldalait úgyszólván alig volt alkalma megismerni. Innen van, hogy később is, szellemi megérése után, az emberekkel való érintkezésben, mint maga vallja, túlságosan hiszékenynek bizonyult, ami sokszor súlyos csalódásokat okozott neki. Ennek ellenére mindvégig embertársait előnyösen szerette megítélni, a rokonszenvet mindenkinek előlegezte, amit egyébként az életöröm s a nyilvános életben való munkakedv egyik jelentékeny forrásának tekintett.

Idealizmusának főalapja mély vallásossága, az a sziklaszilárd metafizikai meggyőződése, hogy «a világegésznek végső értelme az istenség és az isteni világterv, amelyben tere van az emberek szabad tevékenységének . . . Az Isten az ősalapja, mintája és magyarázata ennek a jelenségvilágnak, amelynek tévedése nem fennállásában, hanem az isteni értelemtől való elszakadásában, a vele való ellenkezésében áll.» (Gesetz und Freiheit. Darmstadt. 1926. Der Leuchter. VII. 118. l.). Az igazságos isteni rendbe vetett rendíthetetlen hit Apponyi világképét a derült összhang optimizmusának zománcával vonja be. Isten a világ létezőinek és értékeinek végső alapja, az ideálok abszolút biztosítóka : nekünk, embereknek az a kötelességünk, hogy az isteni értékeket, mint a végtelenben csillogó eszményeket tevékenységünk útján megközelítsük.

Az eszményeknek ez a metafizikája Apponyi politikai hivatásának és tevékenységének kútfeje. «Mi a nemzet elé ideálokat iparkodunk állítani, — mondja egyik nagyhatású beszédében (1891. okt. 17.) — a nemzet szellemi és erkölcsi erejét új tevékenységre ébreszteni azért, hogy eléje nagy célokat tűzünk, mert azt hisszük, hogy a hazai közélet

minden ágának erkölcsi tisztítása csak úgy érhető el, ha eszményeket állítunk az ifjú nemzedék elé, nem pedig konnexiókat és hivatalokat, mint törekvésük végcéljait. Valami mozgató erőre szüksége van az emberi léleknek. Ha ez nem valamely eszmény, akkor a *horror vacui* következtében az egyéni önérdek válik azzá.» Ilyen eszménye, amelyért szakadatlanul küzdött, a nemzet jogainak és önérzetének fenntartása. S valóban, a fiatal magyar nemzedék, mely már nem ismerte az abszolutizmus korából a nemzet hatalmának elégtelenségét Béccsel szemben, annak a nemzeti idealizmusnak szellemi talaján nőtt fel, amelyet Apponyi lelke sugárzott szét a magyar nemzet hivatásáról, jogairól, jövőjéről és vágyairól. Nemzeti függetlenségünk és önállóságunk eszmei tartalmával Apponyi retorikája érte el a legmélyebb hatást.

Az egész kiegyezési korszaknak, de egyben Apponyi nemzeti idealizmusának és évtizedekig tartó bámulatos erő-kifejtésének mély tragikumuma az a hit, hogy a teljes nemzeti önállóság és függetlenség attributumai, főkép katonai téren, fokozatosan, a nemzet és a király között való hatalmi összecsapás nélkül, kivívhatók. Apponyi a nemzeti élet biológiai törvényszerűségének tartotta a nemzeti igényeknek a hadseregben való érvényesítését, amit szemében meggátolt a nem tiszta, hanem erőszakos választásokon összegyűjtött többség. Erkölcsi idealizmusa nem vette észre, hogy a királyi hatalom erejével szemben a magyar parlamentarizmus csak fikció. Angol mintára csak a parlament *ideá*-ját nézte s azt hitte, hogy amit a népképviselő elhatároz mint a nemzet egyetemes sóvárgásának tárgyát, azt a királynak erkölcsi és alkotmányos kötelessége jóváhagyni és szentesíteni. Idealizmusa nem engedte vele megláttatni a hatalmi erők valóságos viszonyát : a nemzet vágyaitól stilizált politikai világban élt.

De ugyancsak az eszményi felfogás naív optimizmusa irányította a magyar állam másik tragikus nagy kérdésének : a nemzetiségi politikának kezelésében is. A súlyos nemzetiségi kérdésben csak a politikai pszichotechnika feladatát látta : bánjunk jól idegenajkú polgártársainkkal, nemzeti érdekeink megóvása mellett lehetőleg teljesítsük kívánságaikat : s akkor eszük ágában sem lesz elszakadni tőlünk, akkor magától

megszűnik szomszédos fajtestvéreikhez vonzó fajkémiai affinitásuk. Azzal vádolja az uralkodó kormányzatot, hogy nincs érzéke a népélet szerves erői iránt, egyoldalú mechanisztikus módon kezeli a nemzetiségek lelkét. Apponyi a magyar állam belső megerősítésével, minden irányban megóvott tekintélyével, a nemzeti életnek a hadseregben is érvényesülő teljességével, a kormányzat pártatlan igazságosságával és szociális érzékével, az állampolgári nevelés szellemétől telített közoktatással (amelyen nem a nyelvi magyarosítás erőszakos eszközét érti) iparkodik az ország nemzeti egységének feltételeit megteremteni. A nemzetiségek sokágú problémáját tehát egyszerűen pszichológiai kérdésre vezeti vissza. S mi az indítéka erre? Embertársainak idealisztikus felfogása: a jóságos szeretet. Ennek melegével, amely jogrendet, szabadságot és alkotmányos életet biztosít, akarta lélekben egybeolvasztani idegenajkú polgártársainkat a magyarsággal. Nem gondolt arra, hogy mindez csak sietteti és sikeresebbé teszi az elszakadási törekvéseket. S az ellenséges propaganda a filantropizmus nevében Tolsztojtól Björnsonig mint a nemzetiségek sötét és erőszakos elnyomóját rágalmazta meg és támadta a legnagyobb magyar emberbarátot.

Idealizmusa magas etikai követelménnyel lép föl nemzetével és ennek kormányzatával szemben. A nemzeti élet lényegét és erejét a közerkölcsiségben látja. Ostorozza a szervilizmust, az elvi meggyőződés hiányát, a hatalmasok előtt való meghajlást, a közigazgatásnak a párturalom szolgálatába állítását, az erőszakra és vesztegetésre alapított választási rendszert, a politikai üzletkeskedést, az egyesek és közületek haszonlesését politikai szolgálat fejében. «A nyugati népekkel felveendő verseny tekintetében a magyar nemzeti jellem aggasztó vonásai közé tartozik bizonyos pongyolaság a rideg, mindennapi, nem lelkesítő, száraz kötelességteljesítés terén; ezekhez tartozik a hajlam bizonyos bonhomióval a pajtáskodás kedélyességének feláldozni a szigorú erkölcsi felfogást. . . . Az önkormányzat nem a társadalom erejét veszi igénybe az állam szolgálatában, hanem megfordítva: az állam hatalmát helyezi a társadalmi tényezők szolgálatába». (A közigazgatás reformjáról szóló beszéde 1891. máj. 30.)

Apponyi politikai idealizmusa már fiatalkorában megnyilvánul a pártalakulások eszmei tartalmának követelésében. Csak olyan politikai párttömörülést tart helyesnek, erkölcsösnek és akcióképesnek, amelyet valamely közös eszmény, nem pedig a hatalmi eszközök pusztá birtoklása tart egybe. Amikor a Deák-párt és a balközép nem elvi, hanem csak személyi alapon fuzionál, Apponyi Cicero *De Republica* című művének egy tételét idézi az új párt fejére. Mi voltaképpen egy párt igazi lényege? *Idem de republica sentire*: a közügyről hasonló értelemben gondolkodni, azonos eszméket táplálni. Megtagadja az elvi-erkölcsi jelleget olyan párttól, amely az eszmék előtérbeállítását lázasan kerüli, mintegy ideophobiában szenved, céljainak és eszményeinek megvitatását a pártalakulás valóságos akadályának tekinti. (1875. máj. 4. beszéde a képviselőházban). Öreg korára azonban, a sokféle pártban szerzett bőséges tapasztalatai után, a pártok felfogásának ez az idealizmusa már erősen megcsökken benne. Egyenest azt vallja, hogy «utálja a párt-programmokat»: azt tapasztalta ugyanis, hogy a szigorú pártprogram csak arra való, hogy amikor az ember valami okosat akar tenni, ez nem lehetséges, mert beleütközik a pártprogram valamely paragrafusába. Az élet fejlődését nem lehet pontosan előrelátni és ezért tág körben kell fenntartani az elhatározás szabadságát a kifejlődő körülményekhez való alkalmazkodás tekintetében. A pártprogram csak az irány általános elvi megjelölésére szorítkozhatik, de a részletes alkalmazásban meg kell őriznünk a szabadságot az új feltételekhez való alkalmazkodás szempontjából. (Emlékiratai. II. 114. l.). Az eszményi politikai elvek filozófusa egy hosszú politikai pálya végén kénytelen leszállani az ideák világából a fejlődő élet exigenciáinak talajára: Platon nemcsak a *Politeiát* írta meg, mint az eszményi állam képét, hanem élte végén a *Nomoi*-t is, amelyben már az élet és az ember valóságos természetét veszi alapul.

Az eszmények és a valóság között tátongó szakadék, amely talán az életnek egyik területén sem oly széles, mint éppen a politikában, az idealista Apponyinak egyébként annyira összhangzó lelkébe diszharmóniát vegyített, sőt élte

végén a közélet terén szerzett tapasztalásai, mint maga vallja (Emlékir. I. 20.), arra az elkészt töprengésre kényszerítették, vajjon szerencsésen választotta-e meg pályáját? Idealizmusa kételkedni kezd hosszú életének értelmében. Megrázó vallomása : biodicaeájában tragikum lappang. Ha életét újra kezdhethé, nem politikus, hanem tudós lenne. Mert a tudomány emberének semmi egyébvel sem kell törődnie, mint a tiszta igazsággal, ahogyan ezt felismeri. Ezért mindig teljes harmóniában lehet önmagával. Ellenben a politikusnak az igazságon kívül még folyton számba kell vennie «másoknak» — legyenek ezek uralkodók, tömegek vagy pártok — balítéleteit, gyengeségeit, szenvedélyeit : ezeknek szükségkép bizonyos fokú engedményeket kell tennie, a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést sem haladhat a kitűzött helyes cél felé, sőt az igazságnak még nagyobb vereségét kockáztatja. «A becsületes politikus lelkét — folytatja — állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok ; állandóan kételkedik, hol a határ, amelynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban épp az ügy érdekében *kell*. Tökéletes benső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá, amikor aztán mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemi még az 'arany' nevet, éppúgy : hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképeessé tett igazság? Számszerint ez a kérdés meg nem oldható és azért nehezedik bizonyos homály a legideálisabb politikai törekvésekre is. Boldog a tudós, akit munkájának természete ettől mentesít.»

Apponyi éppen ezért, ha életének lényeges tartalma a politika volt is, amikor csak teheté, sietett a tudomány és a filozófia tiszta magaslati légkörébe, ahol az élet füstjétől és porától okozott levegőperspektíva nem zavarhatta meg az igazság tiszta látásában és elmélyedő kultuszában. Milyen boldog, amikor nyolcvanhat éves korában, 1932 őszén, résztvehet a római Convegno Volta-n, a nemzetközi tudományos kongresszuson, ahol a vitában felszólaló politikusok a leg-

kényesebb nemzetközi politikai kérdések megvitatásánál, bármilyen nemzethez vagy párthoz tartoztak is, az akadémikus hűvösség és tudományos tárgyilagosság határai közt tudtak maradni. Mennyire elemében van az idealista Apponyi itt a kongresszuson, ahol nyoma sincsen, mint mondja, a szenvedélyességnek vagy valamely előre megállapított tételhez való ragaszkodásnak, ami a politikai vitákat jellemezni szokta. A filozófus Apponyi valóban otthon érezte magát, mert az igazság kiderítésének közös célja, tehát az ideális tudományosság törvénye uralkodott az eltérő felfogások előadásán. Itt nem rántották le a tudományt a politikai ellentétek ködös és szenvedélyes légkörébe, hanem éppen ellenkezőleg: a politikai vitás kérdéseket fölemelték a tudományos megvilágításnak tiszta fénykörébe. Ezen az eredményen annyira fellelkesedik Apponyi, hogy ősi idealizmusa újra előtör: hisz a tudománynak életformáló hivatásában a politika terén is. Azt gondolja, hogy a politikusok nemzetközi tudományos vitája útján «a művelt emberiség szellemi elitjének közvéleménye teremthető meg, amely erkölcsi súlyánál fogva kétségtelenül befolyást gyakorolna a politikai életnek is egészségesebb kialakulására.» Genf erre nem alkalmas: a politikai ellentétek kiegyenlítését a legjobb esetben a *do, ut des* alapján keresi. Ellenben a nem nyilvános tudományos nemzetközi értekezleteken mindenkinek arra kell törekednie, hogy a tárgyi igazság súlyával léphessen sorompóba. (Élmények és Emlékek. 201. l.). Apponyinak nem engedi idealizmusa meglátni azt, hogy a tudomány oly területein, ahol nem a matematikának evidens belátásai, hanem értékítéletek forognak szóban, a tudósok nemzeti érzése olyan lelki koefficiens, amely számukra mindig eleve színezi az «igazságot».

De ha Apponyi világnézetének ilyen erős logikai sarkpontja a tudományos igazságnak önzetlen kultusza, amelyre természeténél fogva oly erős belső lelki hajtóereje volt, miért nem vonult vissza a tudományos kutatás magas őr-tornyába s miért nem hagyta ott a politika sáros porondját? Logikai idealizmusánál még nagyobb volt etikai idealizmusa. «A közélet — mondja — Magyarországon ma olyan, hogy

aki benne van : az *kötelességérzetből* tart ki és marad meg benne, nem tartja *becsületével* összeférőnek, hogy nehéz helyzeteket elhagyjon ; mert át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy a társadalom minden tagjának azzal, amivel képes, a társadalom és az ország javának előmozdításához járulni kötelessége ; hogy az, akit tanulmányainak iránya a közpályára vezetett, tartozik mindaddig, amíg ezt reá nézve teljesen lehetetlenné nem teszik, itt megmaradni». (1883. jan. 3. képviselőházi beszéde.)

Apponyi, részben hajlamai ellenére, a politikai pályán maradt, mert nemcsak vér és történeti hagyomány, hanem erkölcsi személyisége és szellemi alkata szerint is arisztokrata volt : úr, grandseigneur, aki az úr igazi lényegét a köz iránt való áldozatos szolgálatban érzi. Erkölcsi nagysága felülmúlja politikai nagyságát. Hatalmas géniusza maradék nélkül feloldódott a nemzeti közösség önzetlen szolgálatában. Monumentális egyéniségében a magyar jellemnek mindazokat az erkölcsi tulajdonságait a spektrum telített színnyalábjában egyesítette, amelyek a magyarságot a világ előtt rokonszenvesse és szeretetreméltóvá teszik. Amikor Kayserling gróf a magyart arisztokratikus fajnak minősíti s kijelenti, hogy «minden, ami nagyot Európa valaha alkotott, az arisztokratikus szellemen alapszik, amely ma már csak a magyar népet hatja át», akkor modellül előtte bizonyára a tőle jólismert Apponyinak nemes alakja állott (Das Spektrum Europas. 1928. 265. l.). De ugyancsak akkor is, amikor a magyarságot mint «politikailag érett népet» jellemzi. (273. l.). Apponyi erkölcsi nagyságán még legádázabb ellenségünk, Clemenceau is elámult, amikor Párizsban a karthágói békeszerződések átadása után meghallgatta a porbasujtott nemzet nagy fiának háromnyelvű szónoklatát : *Ca, ca' est un homme !* — suttogetta. A *tiger Gallicus*-t is megszelidítette s pillanatra elvarázsolta Apponyi önérzete és méltósága, fájdalomának nemes pátosza, amelynél csak egész lényéből kisugárzó étosza volt megragadóbb.

Apponyi előtt mindig az eszmény, a tökéletes lebegett : ezért magát tökéletlennek tartotta, aki folyton kiegészítésre, továbbfejlesztésre, mind mélyebb önismeretre szorul, hogy

hiányait csökkentse. Megvolt benne az igazi erők erénye : az alázatosság. Az igazi műveltséget, a magasabb kultúr-ember jegyét az ösztönökkel és szenvedélyekkel szemben az örökös lélekjelenlétben, szellemi erőinek folytonos uralmában látta. Engedelmeskedni iparkodott tiszta szándékkal «a legfőbb Bírónak, aki felettünk áll s aki minden embert oly nagyra becsül, hogy mindegyikünkénél külön nagykövetet tart : a lelkiismeretet». Ennek érzékenységét gyakori megvizsgálás és gyónás útján iparkodott megőrizni. Lelkében, bár fiatalabb korában harcos politikus volt, nem foglaltak helyet nemtelen indulatok. Sohasem volt — maga mondja — «jó gyűlölő»: Shakespeare-nek nem telt volna benne öröme. Nagy műveltsége és hajlékony beleélőképessége alapján mindig transzponálni tudta magát, heves politikai küzdelmei közepett is, ellenfeleinek érvelésébe, a kérdések másik oldalába ; nem esett a politikusok szokásos hibájába, hogy «ellenfeleit vagy hülyéknek, vagy gazembereknek tartsa». Nem hiányzott belőle, mint konfessziójában nemes alázattal vallja, a becsvágy, amely szoros lelki szomszédságban él a hiúsággal. Jólesett neki, amikor a terem és a karzat rögtön megtelt és síri csend állott be, mihelyt szólásra hívták, s amíg beszélt, érezte, hogy magnetikus hatalmában van hallgatóságának hangulata. Joggal jegyzi meg : «Aki ilyen gyengeségtől mindig mentes volt, az vessen követ reám». Vádolták őt a népszerűség hajhászásával. Aki azonban szellemi alkátának idealisztikus szerkezetébe hatol, az tudja, hogy politikai küzdelmeinek forrása nemzeti eszményei voltak, amelyeket a legmélyebben élt meg, a népszerűség nála azonban nem cél volt, hanem csak fényes retorikájú harcainak mellékterméke. Tudta vállalni a népszerűtlenség hangulatát is. Nem egyéni érdekének, hanem eszméknek szolgálatában állott. S eszméit nem hagyta cserben a hatalomért : fontosabb volt szemében a katonai kérdésben elfoglalt álláspontja, mint a királytól számára felajánlott miniszterelnöki hatalom. A hatalmat nem célnak, hanem csak eszköznek tartotta arra, hogy eszméit megvalósíthassa. Ha az utóbbi nem lehetséges, akkor meggyőződése szerint a miniszterség nem egyéb, mint amit a szó etimológiailag jelent : «Szolgaság,

talán cifra szolgaság, de mégis csak szolgaság.» (Emlékir. I. 75.). Az eszmét iparkodott hatalommá avatni s nem a hatalmat eszmévé emelni.

Csodálatraméltó önkritikája : a nagyok alázatosságával ismeri el politikai pályáján elkövetett tévedéseit : még a katonai kérdésben is élte fogytán megérti Ferenc József király álláspontját s a monarchia védereje szempontjából túlhajtottnak ismeri el a maga küzdelmeit. Olyan tárgyilagosan tud írni Emlékirataiban drámai forróságú politikai harcairól, mintha ezek nem negyven, hanem négyszáz évvel azelőtt folytak volna le. A «mémoir-betegségnek» nyoma sincs benne : valóban hiányzik belőle az önigazolásra való törekvés, a visszapillantó fontoskodás, amely sejtetni engedti, hogy az ember nem osztotta korának eltévelyedéseit, de mindazonáltal tulajdonképpen az események középpontjában állott.

Apponyi a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójában az esztétika és a politika, a művész és az államférfi hasonlóságának gyökerét az erkölcsi idealizmusban találta meg. A művész az általánost a különösnek szemléletes alakjában ábrázolja, egyedi tárgyakat rajzol, de úgy, hogy az egyedit, a különöst az általános, a tipikus, az örökkévaló ragyogja át : az eszmény. Az államférfi is a nemzeti erők, célok és eszközök ismeretéhez kapcsolódik, de eszménynek is kell előtte lebegni : tevékenységét mindig összhangba kell hoznia az erkölcsi világrénddel ; mindenekelőtt a nemzet erkölcsi minőségének emelésére köteles törekedni. Ezt azonban csak úgy teheti, ha énjének szubjektív igényeit mindig alárendeli a közcélnak, ha egész életét azonosítja eszményi meggyőződésével. Ez a *politikai jellem* a legelső és legszükségesebb államférfiúi tulajdonság, melynek erkölcsi minősége átsugárzik az egész nemzetre s ennek szellemi alkatát formálja. Az államférfiúi tevékenységnek a jellem kölcsönöz egyben szépséget is : nem elsősorban a külső formák, amelyeknek a politikai szónoklatban és publicisztikában esetleg önálló művészi értékük is van, hanem «az államférfiúi élete művének az az egyöntetősége, amely az alkotások sokféleségébe egy következetesen vallott erkölcsi alapeszmének rendező erejét viszi be, és egyéniségének az a nyugodt

önzetlensége, mely megtántorodás nélkül irányít minden erőt egy magasabb cél felé. *A valódi esztétika a politikában, az igazi műremek az államférfiúi életben ugyanaz, ami a legfőbb erkölcsi jó és a nemzetnek legdrágább kincse: a politikai jellem.* Ezért veszi körül a népek egészséges ösztöne a kultusznak különös nemével azon nagyok emlékét, kiket magas erkölcsi felfogás tüntet ki. Egy Aristidesnek, egy Cincinnatusnak, egy Washingtonnak, egy Deák Ferencnek neve a meghatottságnak olyan nemét idézi bennünk elő, mely a legbensőbb esztétikai hatással rokon.» Joggal közéjük számíthatjuk magát Apponyit is: lényé esztétikai varázsának alapja erkölcsi harmóniája és nagysága. Megvolt benne a politikai szépség erénye, de méginkább a politikai erény szépsége.

*

Ha Apponyi szónoki és egyéb műveibe elmélyedünk, egy rendszeres világnézet szilárd körvonalai bontakoznak elénk. Ennek a világnézetnek középpontjában Apponyi *metafizikai-vallási* felfogása áll. Ez a centrális mag veti sugarait *társadalmi-etikai* álláspontjára: milyen értéket és hivatást tulajdonít a nemzetnek s az emberiségnek? hogyan viszonylik lelkében a *nacionalizmus* és *humanizmus* egymáshoz? mi a szemében a haladás mértéke: mennyiben vonzódik a *konzervativizmushoz* s mennyiben a *liberalizmushoz*? milyen az értékelő álláspontja korának két nagy gondolat-sodrával: a *demokratizmussal* és a *szocializmussal* szemben? hogyan fogta fel a *fejlődés* elvét, amelyet kora annyi változatban visszahangzott? De a világnézetnek másik értékelméleti síkján is vannak kérdések, amelyeket Apponyi gazdag lelkének polifóniája hangoztat felénk: milyen az álláspontja a *művészetre*, elsősorban a *zenére* nézve? mint a szónoklatnak páratlan művésze miben látta a szónokművészet *esztétikai* normáit? És végül: micsoda *történetfilozófiai* elveket szűrt le hosszú életének tapasztalatai alapján, ő, aki háromnegyed század változatos történetét élte meg s maga is történetet csinált?

III.

Világnézetének vallásos-metafizikai háttere.

Apponyi világnézeti idealizmusának végső forrása mély *vallásos hite*: az értékeknek és eszményeknek abszolút biztosítékát meleg, irracionális élménnyel, de a fogalmi gondolkodás logikai erejével is Istenben éli át. Ezt a szilárd katolikus vallásos meggyőződést a szülői házban szívta magába, ahol a vallás erkölcsi elmélet és gyakorlat között sohasem tapasztalta a legkisebb ellenmondást sem. A kalksburgi Jézus-társaságbeli atyáknál alapos tudásra tett szert vallásának lényegéről és védelméről. Sem az élet viharai, sem a modern tudományosság vallásellenes törekvései ezt a szilárd hitét soha egy pillanatra sem rendítették meg. Túrhetően ismerte, mint maga vallja, a hitellenes törekvések egész fegyvertárát. De ezt az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben mindig gyöngének találta. A vallás mentette meg az elsekélyesedéstől, őrizte meg számára az idealizmust, edzette meg lelkét a nagy célok érdekében folytatott küzdelmekhez. Ezek változó eseményeiben élt, de vallásos hite alapján mégis fölöttük élt: a vallás biztosította az élet minden viharában számára a felsőbbrendű lelki harmóniát.

Amikor 1918. őszén a forradalom nemzetpusztító pizskos hullámai közepett mindenki elvesztette fejét, Apponyi Eberhardon szörnyű fájalmát legyőzve, főségesen nyugodt maradt. Amikor a vörös uralom vérebei elől csónakon menekülve a lelövetés veszedelme közepett a túlsó komáromi partot elérte s feltűzött szuronyú csendőrök között a katonai állomásra kísérték: egyetlen arcizma sem rándult meg. Amikor Párizsban a szenvedések kálváriáját járta s eljutott az utolsó stációhoz, a Legfelsőbb Tanácsnak nemzete fölött ítélkező asztalához, nyilvános pályájának ebben a legkeservebb órájában Istenhez fohászzkodott, hogy a legkedvezőbb idegállapotba és szellemi diszpozícióba juttassa újszerű és súlyos helyzetében, hogy megtalálja azt a hangot, amely esetleg enyhítheti a nemzet megpróbáltatását. Mély vallásossága

nem tudta elhinni, hogy a nemzetét sújtott szörnyű igazságtalanság véglegesen győzzön. Megélt hite s ehhez szabott élete adta meg a rémes tragédia után a nagy nemzetközi küzdelmeihez szükséges lelki harmóniát, amely nem azt nézte, hogy elpusztult saját vagyona, kényelme és hatalmi ereje, hanem, hogy az ország omlott porba. Ennek sebeit iparkodott a pátriarkák korában a feltámadás rendíthetetlen hitével gyógyítani. Minden tragédiának szent nyugalommal fölébe tudott helyezkedni, mert vallásos hitében oly erősséget érzett, amely fölött a poklok kapui sem tudnak diadalmaskodni. Minden inoghatott és összeomolhatott körülötte, de ő maga hitének szilárd talaján rendületlenül állott; minden sötétségbe borult prófétai alakja körül, de ő az örök Igazság napjának fényözönét érezte magára áradni.

Egyetemes emberszeretete nem engedte, hogy a más vallása iránt érdeklődjék. Nemes liberalizmusa elvül tűzte ki, hogy meg kell mindenkinek adni a jogát, hogy Istent a maga módján imádhassa. Soha senkitől sem kérdezte, milyen a vallása. De fájdalommal nézte a vallásosság hiányát. Idegenül hatott rá, minden mély rokonszenve és barátsága ellenére, Andrassy Gyulának vallási semlegessége és közönye, libre penseur-volta. Ellenben lelke mélyéig megrendítette IV. Károly király vallásossága. Amikor Tihanyba megy, ahol «a magyar katonák a magyar királyt nem avégből őrizték, hogy megvédjék, hanem hogy ellenségeinknek kiszolgáltassák», meg akarja vigasztalni a királyi párt. De megfordítva: ő merít vigasztalást a király és a királyné vallásos megnyugvásából. «Az oltáriszentségből nyert erővel, teljes lelki egyensúlyban, megbocsátással szívükben, mosollyal ajkukon indultak a hazai fogságból az idegen fogság felé. És előttem soha oly magasan nem állott a fejedelmi méltóság, soha ragyogóbbnak nem láttam a királyi korona fényét, mint amikor ezt minden földi hatalomtól megfosztva, csupán az eszme erejét képviselve, a keresztény megadás csúcspontján szemléltem». (Megemlékezés IV. Károly királyról. 1922. 11. lap.)

Vajjon ennek a fényes géniusznak vallásossága pusztán érzelemszerű élmény, irracionális magatartás volt-e, vagy

pedig olyan állásfoglalás, amelyet elméletben logikailag is megalapozni iparkodott? Milyen volt vallásos világfelfogásának *metafizikai háttere*?

Ezt agg korában, mint kierielt filozófiáját, a darmstadtii «Bölcsesség Iskolájában» rajzolta meg a *Macht als Bindung* című előadásában (I. m. 117. sk. lk.) E szerint az Istenségben az abszolút lét, másrészt a Logos-nak és az Eros-nak teljessége mint egyetlen lényben egyesül. Így az Isten a mindenségnek, a világegésznek értelme : az ő fénye sugárzik ki erre a relatív jelenségvilágra, amelyet rendez s a legfőbb akarat-és tevékenység-energiával lát el. S ezzel az embert is az értelemszerűség legmagasabb fokára emeli. Ebben a jelenségvilágban az a feladatunk, hogy a nem-értelemszerűt csökkentjük s az értelemszerűt fokozzuk. Ez a feladat azonban keserű küzdelmet és súlyos munkát jelent. Amilyen világos ugyanis Apponyi előtt, hogy a töredékes, relatív lét és a korlátolt Logos és Eros az abszolút lét, a végtelen Logos és Eros nélkül nem gondolható, éppoly világos előtte az is, hogy ez a mindenség, amelyben a rend a rendetlenséggel küzd, ez az ember, akinek benseje a magasnak és alacsonynak küzdőtere, nem felel meg Isten eredeti eszméjének : itt zavar támadt, amelyet a keresztény tanítás az ember bűnbeesésével magyaráz. Az ember megtagadta a neki eredetileg szándékolt szerepet, a neki juttatott szabadsággal visszaélt. Innen a zavar, amelynek leküzdése most az ember feladata. Ennek teljesítésére az isteni Logos-nak és Eros-nak közvetlen behatása, a megváltás ténye az embert újra képesítette. Az eredeti isteni világtervnek visszaállítása a cél, amelyet e földön az ember sohasem tud elérni, de hozzá folyton közeledhetik. A természet fölött való uralom, elsősorban pedig a mindig mélyebben felfogott isteni Logos-nak és Eros-nak az emberben magában és az embernek a másik emberhez való viszonyában való uralma voltaképpen a világegésznek értelme. Ez tökéletesen csak a túlvilágon teljeseedik be, míg e földön az embernek csak a határtalan elmélyedés és energiakifejtés lehetőségét nyitja meg.

Apponyi — Szent Ágoston *civitas coelestis*-ének és *civitas terrestris*-ének küzdelmére emlékeztetve — ezt a folyamatot

igen lassúnak minősíti : századokon keresztül hullámmozgásokban halad előre. Úgy jó létre az emberiség küzdelmes, de fölfelé törő története, mint valami szép költemény, csakhogy nem szavakból, hanem eseményekből szöve. Apponyi Szent Ágoston nyomában jár, aki az emberi történetnek kozmikus-vallásos háttérrel ad : bekapcsolja a nagy világfolyamatba, «melynek szépsége — mondja — úgy hat ránk, mint valami hatalmas dal, melyet titokzatos énekesek dalolnak az Isten örök dicsőségének szemléletében.» (De Civ. Dei. IV. 33.). Ennek a himnusznak strófái az évszázadok. A történet hullámaiban vannak völgyek, azaz visszaesések is. De Apponyi látni véli a történet széles távlatából a hullámhegyekben és hullámvölgyekben a határozott irányvonalat is. Ennek megpillantását szerinte az zavarja, hogy a haladás az emberiség összfeladatának nem valamennyi terén megy végbe arányosan. Némely korszakban, amilyen a miénk, az emberi feladatnak az a része nyomul előtérbe, amelyet a természet fölött való uralomnak nevezhetnénk. A középkorban a metafizikum uralkodott, a renaissance-ban az esztétikum. Minden korszakot bizonyos egyoldalúság jellemez, amelyet a következő korszaknak egyoldalúsága van hivatva kijavítani s pótolni. Apponyi harmonikus lelke nem talál ebben okot a kétségbeesésre. Transzcendens optimizmus hatja át : idelent e földön minden csak átmenet és előkészület ; a kiteljesedés és tökéletesség a túlvilágra tartozik.

A filozófus-államférfit, amilyen Apponyi, természet-szerűen a *hatalom metafizikája* érdekli, mert hisz a politika elsősorban a hatalomkifejtés étosza és művészete. Hogyan illeszkedik bele a hatalom a világegésznek értelmébe? A hatalomnak az a feladata, hogy a jelenségvilág kaoszában rendező elv legyen, az erőket szétválassa és összefogja, őket bizonyos célok elérésére felhasználja. Hatalomkifejtés nélkül a különféle erőknek, melyekből a világ áll, a harmóniája gondolhatatlan ; rendező hatalom híjján az erők egymást kiszámíthatatlan módon kereszteznék és kölcsönösen megszüntetnék. A kötöttség értelme azonban abban áll, hogy a hatalom éppen a kötöttség által rendező elvvé válik. Ez így van már az öntudatlan természet területén is. Képzeljük el,

hogy valamely természeti erő korlátlanul hatna annak az egyensúlyi állapotnak körén kívül, amelyet az egymás ellen ható erők és gátlások, tehát kötöttségek hoznak létre: ez világkatasztrófát idézne elő. Itt az az impulzus teremti meg a szükséges kötöttséget, amely az isteni Logos-ból és Eros-ból indul ki. Az ember azonban, mint öntudatos lény, közreműködésre van hivatva. Az embernél, akinek létében öncél- és a maga önálló Logos-ában és Eros-ában az isteni természet közvetlen képmásának, az isteni világterv csúcspontjának, ezen terv-megvalósítás szabad munkatársának kell lennie, maga ez a képmásszerűség kötöttséget jelent. Logos és Eros az isteni természetben nem kötöttség, hanem végtelenségében magának ennek az isteni természetnek lényege. Az embernél azonban mindkettőnek ellentétes természetű ösztönökkel és vágyakkal kell küzdenie és mint a hatalom *normatív kötöttségének (Sollbindung)* csak kemény küzdelem útján kell érvényesülnie. Ha ez nem sikerül, akkor a szellemileg hatalmas ember megrontóvá, a politikailag hatalmas pedig szörnyeteggé torzul; akkor a hatalom nem a rend elve, hanem a rendetlenség kútfeje, amíg szükségképpen önmagát meg nem semmisíti. A normatív kötöttségeknek tudatos és szándékos elfogadásában kell keresnünk az embernek Istenhez való hasonlóságát. Ez az igazságnak *eritis sicut deus*-a a paradicsomi kígyónak, a hazugság szellemének *eritis sicut deus*-ával szemben.

A hatalomnak azonban nemcsak normatív, hanem létező korlátai, *ténybeli kötöttségei (Seinsbindungen)* is vannak. Vajjon nem akadályai-e ezek a legjobb akaratú hatalomkifejtésnek, tehát azon hivatás teljesítésének, a hatalom azon értelmének, amely a hatalmat a világtervben megilleti? Egyes esetekben ez lehetséges; pl. megtörténik, hogy a politikai hatalom birtokosa sokkal jobbat tudna alkotni és sok bajt el tudna kerülni, ha nem lenne kötve az alkotmányos korlátokhoz. Egy ilyen esettel szemben azonban ezer eset van, amikor a hatalomnak ezek a létező korlátai, ténybeli kötöttségei megakadályozzák a hatalommal való visszaélést. Mert a gyarló ember számára a hatalom birtoklása mindig nagy kísértés; csak igen kevesen érik el azt a belső egyen-

súlyt, amely az «én»-nek megbízható, az isteni mintának megfelelő természetet kölcsönöz. S ha ezt az egyensúlyt eléri is, ez állandóan ki van téve továbbra is a zavaró belső hajlamok ostromának a hatalommal bírónál éppúgy, mint a hatalomnélkülínél. Szélső példa erre az igazságra a túlhajtott politikai hatalom esete, amely a józan ítéletet megrontja s a cézarománia jelenségéhez, végül önmegsemmisítéshez vezet. Ha valaki magát oly hatalmasnak érzi, hogy a sikeres ellenállásnak semmi lehetőségét sem látja, bármilyen lángelme is, végzetes balgaságokat követ el. Napoleon hatalma csúcspontján oly cézári mámorba esett, hogy meg merte kockáztatni az orosz hadjárat lehetetlen kalandját, amely hatalmát rombadöntötte. A hatalmi örületben a lehetségesnek és a lehetetlennek határai elmosódnak. Nagy méreteken mutatják ezt a jelenséget a szörnyű békeszerződések is, amelyek a világháborút formálisan befejezték. A győző hatalmak mámorukban észszerű megfontolásra képtelenek voltak. A népeknek cézaromániája még vadabb, mint az egyes embereké: az államférfiak nem tudnak neki ellenállni.

Apponyi szerint csak a hatalom és a kötöttség észszerű felfogása és az isteni világtervbe való beillesztése által foglathatunk el elméletileg és gyakorlatilag helyes álláspontot ezen kettős jelenséggel szemben, melyben a hatalom és a kötöttség mint két korrelatív sarkpont egymással feloldhatatlan kapcsolatban állnak. Ennek belátása a szabadság hiányának érzelmét kelti fel, amely a hatalom birtokosát kínozza. «Én vagyok a legkevésbé szabad a világon!» — kiált fel Wotan Wagnernek Niebelung Gyűrűjében és a vég után sóvárog. Miért? A választ megkapjuk annak a nagyszerű tetralogiának egész érzelem- és gondolatvilágából, amelyben a költő az emberben lakó elemi hatalmaknak anarchikus, az értelemtől elszakadt küzdelmét ábrázolja. Ebben a küzdelemben Wotan a legfelsőbb hatalmat képviseli: korlátlan hatalomtudata semmit sem tud a hatalom értelméről, semmit sem akar tudni a hatalom kötöttségéről. Azonban minduntalan akadályokba ütközik, örökösen érzi hatalmának korlátait, amelyeknek értelmét nem ismeri fel. Innen van belső lázadása, keserűen érzett szabadsághiányának sivító jalkiáltása. Apponyi

Wotannal szembeállítja Parsifal nemes alakját, akiben a hatalom értelmébe való elmélyedés útján nyert nyugalmat, harmóniát és megtisztulást látja. Amott a meg nem váltott, az önmagával való küzdelemben tönkremenő embernek tragédiája sötétlik elénk, emitt a megváltott, a küzdelem útján világosságra és szabadságra jutó léleknek drámája emeli fel lelkünket. Itt is a hatalom képviselője lép elénk: a megtisztult, hivatásában tudatosná vált, létének értelmétől áthatott Parsifal. Megható látvány, amikor a magát mindig legyőző, harmonikus lelkű Apponyi Wotan kitörésével, hogy ő a legkevésbé szabad lény, szembeszegezi azt a nyugodt méltóságot, amellyel Parsifal a legfenségebb hatalmat, a Grálét, átveszi, ezeknek a szavaknak biztonságát és egyszerűségét: «Most én látom el a Te hivatásodat!» A hatalom neki hivatal. Miért? Mert felfogja a hatalomnak normatív feltételeit, ezek számára nem a szabadságtól való megfosztatást, hanem a legfőbb felszabadulást jelentik. A létező korlátok, a ténybeli feltételek sem bántják őt ilyen magasságban: ezek nem uralkodnak, hanem éppen szolgálgják a hatalom észszerű gyakorlását. Ezek csak a jelenségvilágban jelentik a szabadság hiányát, de nem az értelem ideális világában.

Apponyi úgy látja, hogy az emberiség a Wotantól Parsifalig vezető utat minden életnyilvánulásában, így a hatalom és kötöttség kettős jelenségében is, megtette. Ez az igazi út a lélek végnélküli emelkedésére, minden életenergia fokozására, a rendületlen benső öröme, a Lét, a Logos és Eros isteni egységének utánzására.

Ezzel a Wagner gondolatvilágából merített fonséges hasonlattal fejezi be a nagy magyar politikai bölcselel elméledését a hatalom metafizikájáról. A korlátlan pogány hatalmi felfogás mellé állítja a hatalomnak és gyakorlásának az isteni törvényektől irányított keresztény szemléletét, hogy az ellentétből kimutassa ennek nagyszerúségét és mélységét.

Apponyi metafizikája, ha pozitív keresztény vallásos tartalmát figyelmen kívül hagyjuk, abban a szellemkeretben mozog, amelyet a XIX. század eleji nagy német idealizmus romantikája képviselt. Fichte, Schelling és Hegel különböző

árnyalatban a világtörténetben az erkölcsi rend fokozatos megvalósulását látja. Fichte szerint a történetben két principium küzd: a természet törvénye és a szellem szabadsága. Az ember végső történeti feladata: «mindent szabadsággal ész szerint alakítani.» Szabadságának tudatára pedig akkor jut el az ember, amikor feltétlenül aláveti magát az erkölcsi törvénynek (Apponyinál: Sollbedingungen). Ez a történeti fejlődésnek az ösztönökkel szemben a végső célja, melyet az isteni szellem, mint legfőbb teremtő elv, elérni akar. Ez a cél a nagy személyiségekben válik leginkább tudatossá, akik nem vak eszközök az isteni szellem kezében, hanem ennek céljait megértik s tudatosan iparkodnak megvalósítani (Apponyinál: Sinngemässigkeiten). Ebben rejlik a nagy emberek jelentősége. De ugyancsak összhangban van Apponyinak, a nemzeti eszme idealista bölcselőjének felfogása Fichtének, a német nacionalizmus első nagy apostolának avval a gondolatával, hogy nemcsak az egyén, hanem minden nemzet is saját szerű módon tükrözi az istenség képét, ezért bármely nép elnyomása, szabadságától, fejlődési lehetőségétől való megfosztása súlyos bűn «a szellemi világ legfőbb törvénye», a szabadság ellen.

*

Apponyi politikája ellipszis-alakú pályán keringett, amelynek két gyújtópontja volt: a vallás és a nemzet. Aggódva vigyázott azonban arra, hogy a kettő a magyar társadalmi közösségben mindig egyensúlyban maradjon, egyiknek túlsúlya ne zavarja meg a másikat. Ezért, bár mélyeséges meggyőződésű és hitvalló katolikus volt, világnézeti alapon álló politikai párt alakítását mindig helytelenítette: féltette ettől a vallásilag megoszlott országban a nemzeti lélek egységét. Az volt a felfogása és politikai módszere, «hogy a hithű elemek a hagyományos nagy pártok kebelében belül érvényesítsék befolyásukat minden egyházellenes irányzattal szemben». (Emlékirat. I. 214.). Ez a gondolat irányította mindjárt politikai pályájának elején (1872), amikor mint Deák-párti lépett be először a képviselőházba. Az volt a célja, hogy a Deák-párt katolikus elemeit erősítse a túlzó,

sokszor az egyház érdekeit támadó liberális elemekkel szemben. Akkor még nem símultak el egészen a hullámai annak a valláspolitikai harcnak, amely abból támadt, hogy a kormány a *placetum regium* rozsdás fegyverével megtiltotta a püspököknek a vatikáni zsinat által a pápa tévedéstől való mentességére nézve hozott határozatnak kihirdetését. Apponyi egyenest kacagtató naivitásnak bélyegzi a kormány felfogását, mintha a világi hatalom eszközei meg tudnák akadályozni a hívőket egy hitágazat elfogadásában; «mintha azt, aki az egyház tanításának hinni akar, mert az isteni kinyilatkoztatás tolmácsát látja benne, egy miniszteri, vagy akár fejedelmi nemtetszés ebben csak egy pillanatig is gátolhatná; mintha bárki is hitére hivatalos jóváhagyásnak, vagy jóvá-nem-hagyásnak döntő hatályt tulajdonítana. És mégis e nézetek voltak, mégpedig különben okos emberek. Mennyire igaz, hogy a nem-hívó nem képes a hívőnek lélektanát megérteni! A leggeniálisabb írók, bölcsészek, költők egyaránt hajmeresztő sületlenségeket írnak, amikor a hívő lelket analizálni akarják, és a legnagyobb államférfiak — lásd Bismarck Kulturkampfiát — a legsúlyosabb tévedésbe esnek, midőn ezzel a tényezővel találkoznak.» (Emlékirat. I. 53.).

Bármily szeges gonddal örködött Apponyi azon, hogy politikája mindig összhangban legyen vallásos meggyőződésével, egyházának elveivel és érdekeivel, mégis ő lett a megindítója a kilencvenes évek elején azoknak az egyházpolitikai harcoknak, amelyek a katolicizmuson sebet ejtettek s egy vallási-világnézeti alapon álló politikai alakulatnak, a néppártnak megszületését idézték elő. Az elkeresztelési rendelet bírálatával kapcsolatban Apponyi a liberális egyházpolitika terére lépett — a logika nevében. Annyira össze voltak keverve ugyanis az egyházi és az állami házassági jogszolgáltatás körei a házassági kötelék szilárdságának rovására, hogy e zavaros állapotból csakis a házassági jognak *pro foro externo* állami rendezése, a polgári házasságnak valamilyen formája vezethetett ki. Apponyi tehát az egyházpolitikai kérdések rendezését kívánta s e mellett elfogadta Irányi Dánielnek a vallásszabadságra vonatkozó határozati javaslatát is, amelyet azideig ő is, a kormány is évről évre elutasított. Igaz, hogy

eleve óva intett minden radikalizmustól, amely a nagy nemzeti hivatást teljesítő történeti egyházakat dezorganizációval fenyegetné. Amikor azonban a kormány jóval messzebb ment egyházpolitikai javaslataiban azon a határvonalon, amelyre Apponyi gondolt s a kormány túllícitált rajta, ő, aki először mondta ki az *a*-t, már nem akart *b*-t is mondani: a polgári házasság kötelező formáját elutasította s küzdött a kormány liberális egyházpolitikája ellen. Öreg korában is bántotta, hogy akaratlanul ő volt az egyházpolitikai küzdelmek megindítója s hogy állásfoglalása némely ponton ellentétbe hozta egyháza elveivel. Ezt a magatartását, bármily jó szándék vezette is, jómaga elítéli. «Ezt kötelességemnek tartom itt nyíltan kimondani, — írja a vallásos világfelfogásához ragaszkodó Apponyi a nagyok benső alázatával — hogy, ami rossz példaadás eljárásomban foglaltatik, azt ekkép jóvátenni iparkodjam».

A vallási-világnézeti harcokat a nemzeti egység megóvása céljából kerülni óhajtotta. Mégis ő lett a leghevesebb világnézeti harcok felidézője.

IV.

Nacionalizmusa.

A gimnazista Apponyit atyja elvitte Döblingbe Széchenyihöz. A fiúcska az oroszlánfejű, szűrősnézésű nagyember előtt magyar és latin verseket szavalt. S amikor egy ovidiusi vers végére jutott, Széchenyi az apához fordult: Ebből a fiúból még lehet valami! A kis Albertnek pedig ezt mondta: Du bist ein kleiner Gott, Albi! Megcirógatva folytatta: Csak iparkodjál és maradj magyar! Színmagyar maradt is utolsó lehelletéig. De a német jóslat is beteljesedett: a nemzet bálványá lett.

Apponyi nemzetünk történetében a *magyar nacionalizmusnak* egyik legnagyobb elméleti és gyakorlati képviselője: Zrinyi, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi, Kossuth, Deák nemzeti ideológiájának emelkedett szellemű és harcos folytatója. A nemzet lelkében történetileg ugyanaz a dicsőség és szeretet

övezi alakját, amint e legnagyobbakét, de a sikertelenségnek ugyanaz a tragikuma is borul politikai pályafutására. Mi volt az az alapgondolat, amely szellemi mivoltának és működésének rugója, de egyben sóvárgott entelecheiája? Mi adta meg pályájának egységes jellemét? A nemzeti élet teljességének kivívása és biztosítása minden intézményünkben az idegen hatalommal és befolyással szemben. Ezért küzdött különféle módokon, a szerint, hogy ha az egyik mód felmondta a szolgálatot, azt kereste, milyen másik mód alkalmas a nemzeti erők szabad kibontakoztatásának céljára. A nemzeti élet teljességéért harcolt élte hosszabb korszakában, de ugyanezért — milyen más értelemben! — élte fogytán is. Régebben Bécs erejével szemben a magyar országházban, most meg az egész világ rosszakaratával, képmutatásával és megtevesztett igazságérzésével szemben a népek genfi parlamentjében. Itthon fényes nemzeti orátor és államférfi, odakünn a legnagyobb magyar diplomata és ügyvéd, akinek egyik beszéde után, amely a nemzeti kisebbségek jogát védte, egy indus maharadzsa önkénytelenül felkiáltott: Ilyesmire csak ezer év kultúrája képes!

Politikai világnézetének alapja a nemzet: szemében a nemzet erőinek minden téren szabadon való kibontakoztatása az a történeti küldetés, amelynek minden egyebet alá kell rendelni. Ennek a nemzeti politikának célját még pályája első felében az 1867-iki kiegyezés fejlesztésével akarja elérni. Ebben a kiegyezésben a pragmatika szankció kettős alapelvnek: a közös védelemnek és Magyarország nemzeti s állami önállóságának formáját látja. Az utóbbi azonban gyakorlatilag a kiegyezés ellenére sem valósul meg: az udvartartásban — mint Apponyi a Nemzeti Párt programjában 1892-ben kifejti — a magyar korona önállóságának nyoma sincs; a közös intézményektől használt címerekben és jelvényekben gondosan kerülük a Magyarország önállóságára való emlékeztetést; állami önállóságunk csak házi használatra szolgál, elismerése a Lajtát nem lépi át; a hadseregben a legszerényebb nemzeti igények sem érvényesülnek; a honvédség nemzeti jellege mindinkább elhomályosodik. A kiegyezésnek nemzeti tartalma a közös ügyekben sehol sem érvényesül.

A nemzet lényegét Apponyi a nemzet kultúrájában látja. Ezért nemzeti követelményei közül is az első a katonai nevelés rendszerének olyan reformja, amely a katonai iskoláknak kellő arányban megállapítandó részét az oktatás minden fokozatán a tanítás nyelvére és a nevelés irányára nézve Magyarország nemzeti közoktatási rendszerével összhangba hozza. Annyira azonosítja Apponyi felfogása a nemzeti életet, még ennek katonai ágazatát is, a kultúra kérdésével, hogy Fejérváry honvédelmi miniszter, nem értve ezt a mélyebb kapcsolatot, közbekiált: «Most véderőről van szó, ne tessék tehát kultúráról beszélni!»

Apponyit aggodalommal tölti el a magyarság tragikus helyzete: mindig csak léte fenntartásáért kell küzdenie. Más, szerencsésebb nemzetek politikája egyszerű: ha a franciák, németek, olaszok államuk hatalmát erősítik, akkor tudják, hogy nemzeti hatalmukat fokozzák; ha közgazdasági erejüket növelik, nem is kell gondolniok a közgazdasági felvirágzás nemzeti irányzatára, ez náluk magától értetődő; ha a kultúrát előmozdítják, ez önmagától nemzetük megerősödését jelenti; ha véderejük fokozzák, eleve saját nemzeti hatalmukat gyarapítják. Minálunk ez nem mindig van így. Nálunk az állami hatalom megerősödése oly irányban is képzelhető, amely nem a magyar nemzetet szolgálja, hanem a magyar nemzet ellen fordulhat; nálunk a gazdasági haladás is gondolható oly irányban, mely nem a magyar nemzeti ügyet, hanem ellenkezőleg, a magyar nemzet ellenségeinek erejét növeli; itt lehetséges olyan kultúrai haladás is, mely nem a nemzeti egységet támogatja, hanem a szétbontó erőket; itt a hadsereg erejének fokozása esetleg nem a nemzet érdekének és szabadságának biztosítója, hanem éppen önállóságának és függetlenségének veszélyeztetője és gúzsba-kötője. (1893. ápr. 29. beszéde.)

Még 67-es alapon áll s a kiegyezést iparkodik odafejlesztetni, hogy a magyar nemzet politikai életének egyetlen lényeges szerve se hiányozzék, amikor már sokan látják, hogy nemzeti idealizmusa, amely a *tényleges* hatalmi erők valóságától függetlenül csakis a nemzet *idos*-át szemléli, szükségképpen a 48-as párt ideológiájának körébe fogja vonni. Szi-

lági Dezső már 1891-ben egy Macaulaytól kölcsönzött parabolát alkalmaz Apponyira. Olyan aranyműveshez hasonlítja, aki, midőn gyanús eredetű fémtárgyakat hoznak neki, amelyek azt a benyomást teszik, hogy lopott egyházi vagyonból származnak, korántsem nyúl ezekhez saját kezével, hanem fogóval emeli az olvasztóba őket s ezt mondja segédeinek: No lám! nem nyúltam egyházi vagyonhoz és mégis megkaptam a polgári nyereséget. Apponyi a függetlenségi eszméket a 48-as párttól megveszi, fogóval megfogja, gondolatvilágába beolvasztja, hogy politikai nyeresége legyen belőle. A magyar politikai helyzet szomorú belső ellenmondását tragikusan jellemzi, hogy Apponyi a hasonlatot Szilágyira vissza is fordíthatta: az aranyműves voltaképp Szilágyi, aki a nemzetnek a kiegyezéstől biztosított önállóságát és függetlenségét az összmonarchiába beolvasztani törekvő eszméket nem veszi nyíltan és egyenest kezébe, hanem csak dialektikájának fogójával nyúl hozzájuk s aztán ezt mondja az országnak: Én nem nyúltam az ország jogaihoz, nem vettem ezekből a szent kincsekből a kezembe semmit, csak fogóval nyúlva hozzájuk, beolvasztottam őket; megmaradt a közjogi felfogásom integritása és megvan az a polgári nyereség is, mely ily eljárásból a mi viszonyaink közt kinek-kinek politikai boldogulására sokkal biztosabban vezet. (1891. okt. 20. beszéd.)

Apponyi 1905 elején az aranyműves fogóját is eldobta: attól a rajongó hittől égetve, hogy az alkotmány megmentéseért indul csatába s a győzelem esélyeit javítja, «nem minden tünődés és aggály nélkül», belépett a 48-as pártba. Nem gondolt az osztrák-magyar monarchia szétbontására, a tőle való elszakadásra, sőt fennmaradását nemzetünk biztonsága szempontjából s geopolitikai helyzeténél fogva szükségesnek tartotta. Eleve kikötötte, hogy a párt a külügyek szétválasztására ne törekedjék, mert ez kivihetetlen; egyelőre zárójelbe tétetni kívánta az önálló vámterület programmpontját is, mert elhibázott dolognak tartotta, hogy gazdasági kérdéseket, amelyeknek terén az opportunizmusnak kell uralkodnia, elvi problémákká emeljenek.

Ellenben a katonai követelmények terén tovább folytatta a küzdelmet. Ideális, egyoldalúan eszmékért küzdő,

de a valóság feltételeit figyelmen kívül hagyó politikai gondolkodására jellemző, hogy nem tudta őt katonai eszmeköréből kimozdítani Tisza István sem, aki pedig sokszor kifejtette, hogy az a veszély, amellyel egy háború az osztrák-magyar monarchiát fenyegeti, elsősorban és legközvetlenebbül Magyarország veszélye, hogy tehát annak a hadseregnek harcképessége, amelytől egyedül várhatunk védelmet, egész különlegesen a magyar nemzet létérdeke. (Emlékirat, II. 75.) Apponyi, mint maga vallja, nem látta közelfekvőnek a külpolitikai veszélyt: bezárkózva eszméi magas őrtornyába, nem látta azokat a sötét felhőket, amelyek köröskörül már gomolyogtak az ország felett. Csodálatos paradoxona a kiegyezés korának: a nacionalizmus kerek e világon eleve militarista, ebben éli ki természetes hajtóerejét; nálunk a szerencsétlen közjogi helyzet miatt éppen a vérbeli nacionalizmus, lényegében Apponyié is, antimilitarista. Apponyi a Tiszától váltig hangoztatott veszedelemmel szemben azzal nyugtatja meg lelkiismeretét, hogy a hadsereg létszámemelés nélkül belsőleg, kvalitatív alapon is fejleszthető a fennálló védtörvény keretein belül. A hadsereg extenzív fejlesztését azonban továbbra is a nemzeti követelmények teljesítéséhez kötötte. Bármily eszményi indító okok vezették is, később a nagy katasztrófa után maga sem háritotta el magáról a történeti felelősséget azért, hogy az obstruáló ellenzék tagadhatatlanul erőt merített állásfoglalásából, jóllehet ő maga sohasem volt elvi barátja az obstrukciónak, mint a kisebbség erőszakának (Emlékirat, II. 76.). Nemzetünk történetének mélységes tragikuma, hogy a magyarság egyik legnagyobb, eszményi világnézetű és politikájú fia, reálpolitikai érzék hiányában, akaratlanul az osztrák-magyar monarchia szétbomlásának, a sok egyéb történeti koefficiens mellett, egyik belső megindítója volt. Csodálatos géniusza nem a sikeres gyakorlati politika számára termett: olyan katonai követelményeket állított fel, amelyekkel szemben a nemzeti királyság eszméjétől és érzésétől úgysis távol álló uralkodó lelkiismereti kötelességének tartotta a hadsereg egységét és harcképességét minden áron megvédeni. Apponyi maga elismeri, hogy amikor Ferenc József király a hadsereg extenzív fej-

lesztését szükségesnek és sürgősnek tartotta, «*ebben a későbbi események neki adtak igazat*». (Emlékirat II. 77.) Apponyi nemzeti eszményeinek akusztikája oly erős volt, hogy politikája, a valóság dübörgő szavát nem hallva, fokozatosan ment át alkotmányjogi hallucinációba s vele együtt hallucinált a nemzet nagy része s obstruálta meg a rideg valóságot. Apponyi nemzeti idealizmusának akaratlanul nem csekély része van abban, hogy a politika három évtizeden át nem volt egyéb, mint az ország közjogi helyzetével való foglalkozás s hogy a nemzet ilyen értelemben agyonpolitizálta magát. Sajátságos történeti ellentét: maga Apponyi legmélyebb és legtartalmasabb *eszméi* politikus; működése nyomán azonban a mélyebb és tartalmasabb nemzeti gondolkodás helyett mégis a formai jogi észjárás lett mindenütt a magyar élet *verbum regens*-e. Államunk függetlenségének külső formai attributumai után futottunk hangos szóval, mint gyermek a szívirvány után: címer- és zászlókérdés, vezényleti nyelv és külön vámterület szemünkben teljesen kimerítette a modern államiság fogalmi körét s mellettük jelentéktelenné törpült a földbirtokreform, a népegészség és a népműveltség, a munkáskérdés és a szocializmus, az elbukó középosztály és a parasztvédelem, a rögtúró és kivándorló magyar problémája. Apponyi szintétikus lelke, mint a Nemzeti Pártnak 1892-ben tőle fogalmazott tüzetes munkaterve igazolja, világosan látta mindezeknek a kérdéseknek elsőrendű nemzeti és társadalmi jelentőségét. Politikai gyakorlatának és irányító hatásának igazi szuggesztív középpontjában azonban mindig a közjogi-katonai kérdés maradt. Így a nemzet életerejét és alkotó energiáját nagyrészt elszívta a közjogi küzdelem és pártoldóklés. A kiegyezést követő békés félszázad, melyet a történet a belső erőgyűjtésre és szervezkedésre a nemzetnek megengedett, politikailag túlnyomóan abban pergett le, hogy a magyar a magyarnak torkába harapott.

Nemzeti politikáját s az ebből folyó katonai követeléseket Apponyi úgy tekintette, mint «a közérületben szunynyadó ösztönszerű vágyódásoknak» a nemzeti lélek mélyéről való kiemelését és világos megformulázását. Az államférfi-

nak azonban nem szabad egyoldalúan csak azt néznie, vajjon milyen ideálok szunnyadnak a nemzeti lélek mélységeiben, milyen végső célok után sóvárog a nemzet, hanem azt is fontolóra kell vennie, vajjon ezeknek az ösztönszerű vágyaknak teljesítése a meglévő hatalmi erőhálózatban egyáltalán elérhető-e a nélkül, hogy közben veszélyeztetve ne lenne a nemzet biztonsága, alkotmánya s területi épsége. Az államférfi nem haladhat a nemzet sóvárgásának irányvonalában, ha a helyzet logikája felismerteti vele, hogy a nemzet függetlenségi eszménye magát ezt a függetlenséget — más politikai síkon — veti kockára. A gyakorlati államférfinak nem az a hivatása, hogy a nemzet ösztöneit kövesse, hanem hogy ezekkel az ösztönökkel szemben értelmét felvilágosítsa arról, vajjon adott helyzetben mi lehetséges és mi nem, melyek azok a fokozatok, a történeti fejlődésnek azok a lépései, amelyek útján a messzefénylő nemzeti eszmények lassan megközelíthetők. Ez nem az ideálokról való végső lemondás és silány megalkuvás, hanem csak a nyugodt fejlődés reális biztosítása.

Apponyi meg akarta értetni Ferenc József királlyal, aki nemzeti létünk teljes kifejődésében birodalmának veszedelmét látta, a magyar nemzet pszichológiai feltételeit: önérzetes nemzet természetes lelki törvényénél fogva le nem mondhat a nemzeti lét elemi föltételeiről, amilyen a hadsereg nemzeti jellege; a lemondásnak ilyen bölcsesége csakis a nemzeti önérzet eltompulásával vagy korrupcióval, a nemzeti jellem gyöngülésével érhető el. Viszont Ferenc József király, akit «feltétlenül őszinte és magas etikai felfogás» hatott át, mint egy másik ország uralkodója meg akarta győzni Apponyit, hogy hadseregének egysége az a kapocs, amely országait nagyhatalmi tényezővé köti össze s létét, vele együtt Magyarország területi épségét is, biztosítani tudja; s hogy ennek az egységnek meglazítása annak a kiegyezésnek megszegése lenne, amely közte és a nemzet között 1867-ben létrejött. A király és Apponyi nem tudták egymást meggyőzni: a végén a király maradt felül, Apponyi politikája vereséget szenvedett. Ezt maga is később, már történeti távlatban, elismeri. Számol a kérdéssel, «vajjon a politikai opportunitás

szempontjából nem volt-e inkább azoknak igazuk, akik a tényleges hatalmi viszonyokkal számolva, belenyugodtak a nemzeti politikának egy bizonyos csonkaságába, illetve a teljes nemzeti élet követelményei egy részének elhalasztásába, semhogy beláthatatlan kimenetelű konfliktust idézzenek elő?» (Emlékirat, II. 88.) A felelősséget azonban — némi ellentétben a szabadság elvén alapuló világnézetével — meg akarja osztani a *fatum*-mal. Ha valóban szükség volt a monarchia védelmére a létszámemelés, de másfelől lehetetlen volt a magyar nemzeti követelmények teljesítése, akkor — úgy mond — «egy fátummal állottunk szemben, amelyért lehetetlen a felelősséget egyoldalúlag az egyik vagy a másik tényezőre hárítani, mert a helyzet az egyesek hatalmi körén kívüleső történelmi erők működéséből keletkezett» (u. o. 89.).

Már a sors anonym felelőségének ez a történetfilozófiája is mutatja, hogy nem marasztalja el egyoldalúan a magyar történet tragikus fordulatáért a Habsburg-dinasztiát, amelynek hagyományos politikája ellen élte alkonyáig küzdött. A történetfilozófus higgadt szemével mérlegeli a Habsburg-uralomnak sok kára mellett előnyeit is. Ennek a dinasztiának hatalma és segítsége nélkül a török uralom alól sokkal később szabadultunk volna fel s nem kerültük volna el az elkeletiesedés, a balkanizálódás folyamatát. A Habsburgokkal való kapcsolat tette lehetővé, hogy nyugati jellegünket megtartottuk és mélyíthettük. A magyar főnemesség elnemzetietlenedett ugyan egy időre, de aztán a nemzet kebelébe visszaterve, idehozta és terjesztette az európai kultúrának magasabb formáit.

Apponyi rövid időre 1918 elején boldog, mert élte hosszú küzdelmét siker látszik koronázni: IV. Károly királlyal meg tudja értetni «a nemzeti pszichológiának azokat a mélyebben rejlő alaptételeit, amelyek megértése nélkül csak napi politikát lehet csinálni, de maradandót és egészségeset nem». Károly király tábornokainak majdnem egyhangú véleménye ellenére magáévá teszi az önálló magyar nemzeti hadsereg eszméjét. S amikor Apponyi a tiszta perszónál-unió elfogadásának szükségességét tárja elé, ekkép válaszol: Nemzeti király vagyok, a perszónál-unió engem nem ijeszt meg.

De ekkor már a háború fúriái belsőleg agyonmarcangolják a nemzetet. A háború alatt Apponyi más politikát nem akar csinálni, mint magát a háborút. Közben félelmetes víziói vannak a nemzet sorsáról. «Ha ellenségeink győznek, — mondja Miskolcon 1915. nov. 7-én — meglehet, hogy valamelyes összezsugorodott, Magyarországnak nevezett, félig önálló, valójában a szomszéd és a nem jóindulatú szomszédhatalmak játékprédájává vált területecske maradna, de annak a történelmi Magyarországnak, amelyért élünk-halunk, amelynek emberiségű missziójában hiszünk, vége volna».

S amikor ez a rémes látomány mégis valósággá merevedik, milyen világpolitikai feladatot tűz ki a magyarságnak ez az ősz prófétája Trianon után az elé a nemzettedék elé, mely itt Kis-Magyarországon csonkán képviseli a nemzeti élet folytonosságát? Az ezeréves ország történelmi keretének visszaszerzését. Helyzetünket csak provizóriumnak kell tekintenünk az idők árjában. De hogy meddig tart ez a provizórium, az kiszámíthatatlan. Veszedelmes önámításnak minősíti a revízió közeli lehetőségének hangoztatását, mert az illúzióból való kiábrándulás még csüggettegebb hangulatot idéz elő. Hol keressük az erőt, amelyre tragikus helyzetünkben mégis támaszkodhatunk? Hol keressük a biztosítékot nemzeti fennállásunk és nemzethez méltó létünk számára? «Hol? Önmagunkban. Nekünk kvalitással kell a kvantitást pótolnunk; *olyan* kicsinyek mégsem vagyunk, hogy ez bizonyos pontig ne sikerülhessen. Annak a tíz millió magyarnak, akiknek újjácsoportosításán működünk, a térkép ezen helyén duplán kell számítani. Erre kell a nemzetet nevelni: a sokat emlegetett kultúrfölényt nemcsak tudományos és esztétikai szempontból, hanem főképp az erkölcsi erőkoncentráció szempontjából kell felfognunk és megvalósítanunk. Minden tényezőt össze kell fognunk, amely erre vezet, mindent kiküszöbölünk, ami az önértet, a kötelelességtudást, a tiszta erkölcsöt lefokozza.» Maradjunk Nyugat előretolt erőssége, a nyugati szellem öre. A fajrokonság hiányzó kapcsolatait egyedül ez a szellemi kapcsolat pótolhatja bizonyos mértékig. A Nyugat hatalmasságaiban csakis nyugati hivatásunk által kelthetünk

érdeket s várhatunk tőlük segítséget. (*A magyar nemzet világpolitikai helyzete. Külügyi Szemle. II. évf.*)

A halhatatlan magyar nemzet történeti misszióját tehát a kultúrában pillantja meg : főkép ennek erkölcsi mozzanatát köti a jövődő nemzedékek lelkére. Politikai jövődönkbe vetett hitét az alkotmányos magyar királyság eszméjébe veti. Amikor az utolsó koronás király meghal, azzal vigasztalódik, hogy a magyar szent korona meg nem halhat : *sub specie aeternitatis* nézi az agg Simeon szemeivel a magyar nemzeti élet szimbolumát. *Absoluta aeternitas*-t tulajdonít neki, «amelyre földöntúli hivatásunknak a hitből eredő tudata vet világosságot». Úgy érzi, hogy a szent koronából mintegy transzcendens történeti erő sugárzik rá és a határon innen, határon túl egymásba fogódzó magyar nemzedékek *corpus mysticum*-ára : hittel hisz a szent korona nemzeti metafizikájában.

V.

Egyetemes humanizmusa.

Apponyi politikai pályája a nemzeti eszményekért való küzdelem : és mégis a világpolitikában mint az *egyetemes humanizmus* képviselője senki sem emelkedik oly magasra, mint ő. Genfben oly általános és mély tisztelet övezi, mely azt érezteti, hogy nemcsak a magyar nemzeté, hanem a nemzeteké, az egész emberiségé. Nemcsak mi sirattuk meg mint magyart, hanem a többi nemzetek is «mint nagy európaít» (Herriot szava). Hatalmas szíve magába zárta az egész emberiséget : a kis magyar nemzet fájalmát és igényeit becsületes lélekkel összhangba iparkodott hozni a nagy európai érdekekkel, sőt alá tudta rendelni a világbéke érdekeinek. Széles világ-horizontja és nagy kultúrája eleve megóvta attól az általános magyar optikai csalódástól, mintha mi a nagyvilágnak ugyanannyit jelentenénk, mint amennyit a nagyvilág nekünk. Élte utolsó évtizedének páratlanul nagyhatású nemzetközi politikai munkáját szemlélve, valóban úgy érezzük, hogy az igazi nagy ember értéke abban áll, hogy az egész emberiség értékét fokozza.

Ennek előfeltételeit már megadta Apponyi neveltetése, gyermek- és ifjúkori légköre, arisztokratikus származása. Maga is vallja, hogy volt benne kezdettől fogva bizonyos kozmopolitikus vonás, amely azonban jól megfér benne az erős nemzeti indulattal. A politikában először a konzervatívokhoz csatlakozik, akik büszkék voltak arra, hogy szélesebb az európai horizontjuk, alaposabb ismeretek alapján tudják beilleszteni a magyar politikát az általános európai politikába, mint a csak magyar világban forgó politikusok. A nagy magyar ellenzéki vezérek és kuruc politikusok közül csak Bethlen Gábort tekintették igazi nemzetközi látású államférfinak; Rákóczi és Kossuthot sok tekintetben naív, nem eléggé éleslátású embernek tartották a nemzetközi politika terén. Apponyi nem politikailag elzárt eszmekörben nőtt fel. «Nem egy magyar glóbusznak, — mondja — hanem a népek sokasága közé sodort, geográfiai szempontból önmagában kiválóan előnyös, de kívülről kiválóan veszélyeztetett pontra helyezett kis nemzet számára iparkodtam politikát csinálni.»

A magyarság szűk körén felülemelkedő egyetemes humanizmusra Apponyt lelkének hajlamain kívül univerzális műveltsége képesítette. Idejét nem pusztán a politikai agórán és klubban töltötte, hanem folyton művelte magát, a tudomány, a filozófia és a művészet egyetemes emberi kérdései mélyen foglalkoztatták. Így megvolt benne az a képesség, hogy más nemzetek lelkébe is bele tudta magát élni, az emberiség általános értékeit megbecsülni és fejlődési folyamatát nagy szintézisben látni. Iparkodott behatolni a nemzetek kollektív lelkébe, amelynek törvényei meggyőződése szerint nagyobb szükségszerűséggel érvényesülnek, mint az egyéni lélek törvényei, mert az egyénben inkább tud uralkodni a szabad akarat. Aki a nemzetek lelkét nem ismeri s az egyetemes emberiség eszméi és fejlődési irányai iránt nem érdeklődik, az Apponyi szerint «csupán a napi politikának lehet többé-kevébbé ügyes munkása, de a nemzeti jövőbe tekintő, a nemzeti egészet felölelő s ezt az emberiség egyetemébe beillesztő koncepcióra, tehát a legmagasabb államférfíui feladatokra képtelen.» Apponyinak páratlanul széles és mély világkultúrája s az ebből folyó egyetemes humanizmusa nem

annyira korábbi belpolitikai tevékenysége közben érvényesült, mint inkább akkor termette meg valóban értékes gyümölcseit, amikor életének végső szakaszában az egész emberiség közös politikai fórumán, a Nemzetek Szövetségében ragyogott fényes elméje és nagy szíve. Itt, a népek politikai olimpiásán, az agg Apponyi vitte el a babért.

Világnézetének az egyetemes emberi érdekekre irányuló oldala már korábban megnyilvánult, akkor, amikor a kilencvenes években az Interparlamentáris Únióba belépett s ennek magyar csoportját vezetve, csakhamar irányító szerepet játszott a béke ügyének szolgálatában. Rendkívüli hatást tett 1900-ban az az indítványa, hogy az emberiség békés közérületének kialakítására a világ egész sajtója ugyanolyan szövetségbe tömörüljön, mint amilyen szövetség egyesíti már az Interparlamentáris Únió formájában a nemzetek parlamentjeinek békebarát tagjait. Az indítványt egyhangúan elfogadták, a sajtó nagyrésze azonban továbbra is mind szélesebbre ásta az árkot a nemzetek lelke között, míg ki nem robbant a világháború. Történeti tény, hogy Apponyi emelte fel először szavát nemzetközi fórumon a sajtónak a háborúra uszító sovinizmusa ellen s először kereste ennek orvosszereit. Sok ragyogó szónoklatban szállott síkra az Únió különféle konferenciáin a világbéke ügyéért, a nemzetek között való megértésért, a nemzetek szolidaritásáért s a nemzetközi bíraskodásért. Élénk eszmecserét folytatott Roosevelttel amerikai elnökkel is a békemozgalom céljáról és módszereiről, aki a pacifizmussal szemben nem állott oly eszményi állásponton, mint Apponyi, s nem hitt abban, hogy minden nemzetközi surlódás döntőbíráóság útján elintézhető.

Apponyi lelki alkatának, világnézeti idealizmusának, az emberiség rendeltetéséről táplált magas felfogásának semmiféle eszme nem felelhetett meg annyira, mint a Nemzetek Szövetségének gondolata, természetesen a maga eszményi tisztaságában, nem pedig jelenleg gyarló módon megvalósult formájában. Apponyinak nagy része van abban, hogy amikor 1922-ben az előtt a súlyos kérdés előtt állottunk, vajjon ebbe az eszmei szempontból szép és igazolt, de a gyakorlatban gyarló s érdekeinkkel ellenkező intézménybe belépünk-e,

igennel válaszoltunk. Apponyi tisztában volt azzal, hogy a Nemzetek Szövetségének ez a formája aligha tudja mindenkorra kiküszöbölni a háborút az emberiség történetéből. De arra gondolt, hogy a kórházak sem szüntetik meg a betegségeket, mégsem romboljuk le őket, sőt újakat építünk. A Nemzetek Szövetsége már akkor is részben betölti hivatását, ha csökkenti a háborús lehetőségeket. Ha egyelőre nem tekinthető is az egész földgömb nemzetközi szervének (hisz olyan hatalmak, mint az Északamerikai Únió, Japán, Németország hiányzanak belőle), másrészt alkotmányánál fogva már eleve részrehajló is, de megvan a remény, hogy fokozatosan fejlődhetik és javulhat. Apponyit a fejlődésbe vetett hitéből nem mozdította ki a Nemzetek Szövetségének sok kudarca sem : a japáni-kínai háború, a világgazdasági és a lefegyverzési értekezletek csődje, a nemzeti kisebbségek ügyében tanúsított tehetetlenség. Halála előtt pár nappal a Népszövetségi Liga meghívására Bécsben tartott előadásában utoljára is nagy konfessziót tett a népszövetségi eszme mellett : nyíltan vallotta, hogy hisz «az emberiség olyan evolúciójának szükségességében, amelynek folyamán az elsőbbségért való küzdelem helyébe a kölcsönös együttműködés elve és szelleme lép.» Ennek az evolúciónak egyik jelentékeny eszközét a Nemzetek Szövetségének gondolatában látta s aggodalommal kísérte azt a válságot, amely az eljövendő fejlődésnek ezt az első lépését fenyegeti. Nem hitte, hogy a Nemzetek Szövetsége a közeljövőben igazán meg tudja valósítani alkotmánya bevezető cikkelyét : érvényt kell szerezni a népek egymásközi viszonyában az igazságnak, a becsületnek és a jogtisztletnek. Miért? Mert a Nemzetek Szövetsége csakis oly tényezőkből állhat, amelyek nem csupán az egyetemes emberiség elvont eszméjét, hanem a maguk népének érdekeit is képviselik ; nem szakadhatnak el népük konkrét érzelm- és gondolatvilágától, hanem mindenkor és mindenben, a nemzetközi kérdésekben is nemzetük külön érdekeit szolgálni iparkodnak, hazájuk javát minden más érdek fölé emelik. «Ugyanazok az emberek, akik felháborodással visszautasítanak azt a feltevést, hogy személyes előnyök kedvéért feláldozzák az igazság vagy a haza érdekeit, egészen rendben-

levőnek találják, hogy hazájuk boldogulását föléje helyezték a kollektív emberiség érdekeinek. Az önzés, amelyet, ha egyenileg nyilatkozik meg, szégyenletes dolognak minősítenek, a túlnyomó többségnek szemében 'szentté' válik, amint a hazáról van szó.»

Ezt az önzést azonban Apponyi szerint szükségképpen erősen enyhíti a Nemzetek Szövetségének kebelében az a körülmény, hogy csak akkor számíthatnak az egyes nemzetek képviselői sikerre, ha követelményeiket *más* nemzetek is magukévá teszik, azaz ha előre számításba veszik igényeik megállapításánál a más nemzetek igényeit is. Itt tehát «az altruizmusnak egyik legnyersebb formájával: az előrelátó egoizmussal» állunk szemben. Már ez is az érdekek kiegyenlítésének észszerű alapja. A nemzeti érzésből támadó akadályok egyre csökkenni fognak s a fejlődés odajut, hogy a hazafias érzés változáson megy keresztül, úgy ahogy pl. a múlt század imperialista ideológiája ma már nem kérkedik, de sokkal inkább szégyenkezik. A hazafias érzés, a saját nemzet iránt való szeretet sohasem fog megszűnni, de kénytelen lesz az észszerűség szabályai szerint igazodni, kiegyenlítést keresni, nem pedig a régimódi imperializmus receptje szerint a másik nemzetet letörni s fölötte uralkodni, mert tudni fogja, hogy előbb-utóbb neki is ez lesz a sorsa. Egy új hatalom fog Apponyi hite szerint a jövő fejlődés folyamán fokozatosan kialakulni, amellyel minden nemzetnek saját észszerű érdekében ki kell egyeznie: az egész emberi társadalom kollektív érdeke. Ez a fejlődés lesz alapja a Nemzetek Szövetsége jövőjének. Ma még az emberiség érzésvilága nem tud neki megfelelő szellemi tartalmat adni, de lassankint ki fogja ezt fejleszteni a nemzetek képviselőinek mind sűrűbb személyes találkozása s tárgyalásuk nyilvánossága. Ez a két tényező a nemzetek lelkiismeretét mind érzékenyebbé fogja finomítani s lassankint elég igazságosan visszaható világlelkiismeretté formálni.

Apponyi idealizmusa tehát mélységes hittel hisz az erkölcsi törvénynek az emberiség fejlődésében előbb-utóbb való érvényesülésében. Erre a gondolatra építette fel a leszerelési konferencián mondott nagyhatású beszédét is. (1932. febr. 13.) Az erkölcsi törvény értelmében egyik nemzet

sem keresheti boldogulásának és virágzásának feltételeit a mások megaláztatásában, hanem csupán valamennyi nemzetnek az igazságosságra és méltányosságra alapított összetartásában és együttműködésében. Ugyanazoknak az elveknek valamennyi nemzetre való egyenlő alkalmazása elemi feltétele a sikernek: a fegyverkezés csökkentésének, a békének. Apponyi eszményi elveit az értekezlet megtapsolta, de az elvek és a gyakorlati valóság szakadéka továbbra is üresen tátong. Sőt örültebb fegyverkezésbe fogott az emberiség, mint valaha. Apponyi idealizmusa kell annak hitéhez, hogy az emberiség politikai fejlődésének legalább az «előrelátó egoizmus» legyen a nemzetközi viszonylatokban igazán hatékony észszerű tényezője.

*

A világháború alatt a már hetvenes éveit taposó Apponyi Stockholmban egy Vörös-Kereszt-ügyben tartott értekezleten találkozott a későbbi birodalmi kancellárral, Miksa badeni herceggel. Ennek első kérdése volt: «Őn az az Apponyi gróf, aki azt a híres bayreuthi beszédet tartotta?» Ez a fiataalkori, Wagner Richardot az ifjú Siegfrieddel összehasonlító asztali beszéd éppen negyven évvel azelőtt hangzott el s ebbe a négy évtizedbe esett bele Apponyi hatalmas politikai s szónoki pályája. De a birodalmi herceg minderről semmit sem tudott, csak a régi zeneművészeti szónoklat híre maradt meg elméjében. Apponyi ebből ezt a tanulságot vonta le: «A tisztán emberi vonatkozású dolgok, mint például a művészetek, minden politikai ténykedésnél előbbre helyezendők.» Apponyi azonban tévedett: nem a művészet, nem a tudomány, mint egyetemes emberi, avatta őt világhírűvé, hanem mégis csak a politika, még pedig a nemzetközi politika, — igaz, hogy ennek az a tőle képviselt iránya, amelynek lelke az egyetemes humanizmus.

VI.

Konzervatizmusa.

A világnézetben az értékelő állásfoglalás: vajjon mit tartok jónak és rossznak, erkölcsösnek és erkölcstelennek, jogosnak vagy jogtalanak, szépnek vagy rútnak, nagyobb jelentőségű, mint a világ valóságára vonatkozó megismerő, teoretikus meggyőződés: vajjon miből áll a világ? mik a végső elemei? hogyan függnék ezek össze? A politikus világnézetében pedig még jobban kidomborodik az értékoldal, mert hisz a politikusnak sajátyszerű feladata, hogy a társadalmat bizonyos jogi és szociális értékek megvalósításának irányában formálja és javítsa. Az államférfi reformáló munkaterve mögött többé-kevésbé tudatosan bizonyos, az állam céljáról és eszményéről való felfogás húzódik meg, ez pedig természetesen értékelő meggyőződésre vezethető vissza. Liberálisnak vagy szocialistának, konzervatívnak vagy progresszívnak, autokratának vagy demokratának, nacionalistának vagy internacionalistának lenni különféle árnyalatban annyit jelent, mint más és más értékfelfogást táplálni az állam eszménye és célja felől. Az államférfiak politikai programja lényegében alkalmazott világnézet. Ennek lényegét az államférfi egyéniségének eredeti irracionális magja, érzelemben gyökerező értékelő állásfoglalása dönti el, amely már eleve befolyásolja az állam mivoltára, ténybeli oldalára vonatkozó észbeli meggyőződését, logikai okoskodását is (l. *Az államférfi* c. munkámat. I. 84. sk. lk.).

A politikai világnézetet tápláló értékfelfogás elsősorban abban nyilvánul meg, vajjon az államférfi *konzervatív* vagy *progresszív-e*? micsoda értékmérője van a haladás iránya és menete szempontjából? a hagyomány talaján áll-e, a meglevőt lassú, hézagatlan történeti folytonosságban szervesen iparkodik-e fejleszteni, vagy pedig a fennálló jogi, társadalmi és gazdasági rendet erőszakosan törekszik-e felforgatni s helyébe, esetleg forradalmi úton, merőben újat állítani, azon eszmény alapján, amelyet pusztá észből szerkeszt meg? A konzervatív vagy statikus államférfi figyelme elsősorban a társadalom

állandó, változatlan, szinte szubsztanciaszerű mozzanataira szegződik, ezeket akarja megőrizni. A progresszív vagy dinamikus államférfi viszont állandóan aktív feszültséget érez, a társadalmat és intézményeit folyton fejlődőnek, haladónak, változónak akarja látni, s ezért könnyen feláldozza a hagyományos rendet.

Apponyi lelkének *structure intime*-je sokkalta gazdagabb, hogy a két szélső típus bármelyikébe egyszerűen be lenne sorolható. Konzervatív is, meg progresszív is, statikus is, meg dinamikus is. Konzervatív elsősorban a hagyományos erkölcsi elvek maradéknélküli érvényesítésében, a történeti hagyományok lényegének kultuszában, de progresszív is, mert sokban új értékfelfogás, új eszmények hajtják, melyeket meg akar valósítani s melyekért heves harcokat vív. Konzervatív a nemzet történeti jogaihoz való ragaszkodásban; de progresszív, mert e jogokat a meglévő helyzettel szemben fejleszteni iparkodik. A 67-es kiegyezés lényegéhez ragaszkodik de ezt a 48-as függetlenségi ideológia irányában törekszik átalakítani. Statikus az uralkodóházhoz s ennek legitim folytonosságához való ragaszkodásban; de dinamikus az uralkodóházzal szemben a nemzeti jogok védelmében. Konzervatív a társadalom szerkezetének, az értelmiség vezető szerepének felfogásában; de haladó a népjogok kiterjesztésében. Konzervatív a klasszikus művészethez való hűségben; de radikális az akkor még forradalminak tartott Wagner elismerésében.

Benne a történeti tudat és a politikai eszmény, a statizmus és a dinamizmus sajátos viszonyban egyesül: a *mult* alapos ismerete és tisztelete együtt dolgozik benne a *jövő* eszményeinek megszerkesztésével. Az előbbinek józan mértéke az utóbbi lendületét nem gátolja, hanem éppen segíti, mert megmutatja a mult hibáit és tanulságait. Apponyi politikájában a multól való tudat és az aktív teremtő erő egyenlő rangú tényező. E kettő egyensúlyában érzi biztosítottnak a szerves fejlődés helyes irányát. Ennek a haladó konzervatizmusnak elvét legszebben a főrendiház reformja ügyében tartott beszédében (1885) fejti ki: «Megegyezünk mindnyájan abban, hogy radikális újjáalkotást nem óhajtunk, hogy a

létezőből fenn akarjuk tartani azt, ami életképes és hozzátenni annyit, amennyit a fejlettebb idők új szükséglete kíván. És ez helyesen van így. Mert meglehet, hogy a geometria és elvont építészeti tudomány szempontjából imponálóbb az a lakóház, amelyet valaki, elődei várának lerombolásával, egészen új terv szerint magának felépít; de lakályosabbak, a gyakorlati szükség, a családi élet folytonosságának minden esetre megfelelőbbek azok az épületek, aminőkkel találkozunk Európaszerte s hazánkban is, amelyekhez minden nemzedék hozzáépít a maga szükséglete szerint annyit, amennyit kellett, a nélkül, hogy a régiből azt, ami hasznavehető volt, lerombolta volna.»

Apponyi politikai világgképének konzervatív vonásai családi környezetében gyökereznek. Atyja, a volt kancellár s ennek barátai a negyvennyolcas idők előtti nagy konzervatív nemzedéket képviselték, amelynek politikai légkörében nőtt fel Apponyi. Politikai pályáját a Deák-párt Sennyey-féle szárnyán kezdte meg. A baloldal a konzervatív ivadékot látta benne, a liberális Deák-pártiak pedig egy „ultramontán” akció képviselőjét. Apponyi Emlékirataiban gondosan lemérni iparkodik azt a befolyást, amelyet a konzervatív iskola politikai gondolkodásának fejlődésére gyakorolt, különösen abból a szempontból, vajjon mi maradt meg ebből a hatásból mint későbbi politikai krédójának maradandó alkotó része? Konzervatív eredetének tulajdonítja a közélet erkölcsi alapjaihoz, a politikai tisztességhez és önzetlenséghez való rendíthetetlen ragaszkodását, mint egész pályáján törvényül előtte lebegő abszolút követelményt. A konzervatív vezérek, elsősorban édesatyja, e tekintetben ragyogó példaként tündököltek előtte. Sok időbe került, míg rájött, hogy a politikai élet a valóságban éppen nem a tiszta erkölcs termékeny talaja s hogy «az abszolút becsületes emberek és a megbélyegzett gazemberek közt, amely kategóriákra nemünket gyermeki egyszerű vagy naív felfogással mind a köz-, mind a magánéletben osztályozta, egy nagyszámú közbeeső tömeg is él.»

A másik alapvető meggyőződés, amely a konzervatív iskolából egész életén át kísérte, akár 67-es, akár 48-as párt

kebelében működött, az uralkodóházhoz és a pragmatika szankció alapelveihez való feltétlen ragaszkodás. Politikai hitvallásának megingathatatlan alaptétele volt, hogy az uralkodóháztól s az osztrák-magyar monarchiának nevezett alakulattól való elszakadás nemzeti létünkre veszedelmes lenne. Komolytalannak és eliténivalónak tartott tehát minden kacérkodást az elszakadási gondolattal. Akkor is, amikor a 48-as párt vezérembere volt, mindig ridegen visszautasított minden ilyenirányú gyermekes és veszélyes álmodozást, amit a párt kötelékében annál könnyebben tehetett, mert ez a párt Irányi Dániel vezérsége óta már nem az elszakadás, hanem a perszonál-únió alapján állott. Más kérdés, hogy vajjon politikai gyakorlatában akaratlanul nem volt-e történeti része az obstrukció hallgatólagos támogatásával az osztrák-magyar monarchia kötelékeinek meglazításában?

A Deák-párt s a balközép 1875-ben egyesül és a «szabadelvűpárt» nevet veszi fel. Ekkor Apponyi belép a Sennyey Pál vezetése alatt álló, «jobboldali ellenzék» nevű konzervatív pártba. De csakhamar érzi, hogy az akkori Magyarországon — mint Emlékiratában kifejti (I. 29.) — egy magát konzervatívnak nevező párt nem lehet életképes. Bármely országban ugyanis a konzervatív párt elsősorban a tekintély elvét képviseli s ezért az uralkodó körül csoportosul s reá támaszkodik. A konzervatív pártok tehát rendszerint aulikusok, de ott, ahol nemzeti uralkodó van, egyben nacionalisták, akik a liberális és radikális pártok jelszavait a nemzeti szempontok erősebb hangsúlyozásával ellensúlyozzák. Nálunk azonban a király nem nemzeti eredetű uralkodó. Egy konzervatív párt tehát, amely az uralkodóra támaszkodik, aulikus ugyan, de nem lehet nacionalista, mert a magyar nacionalizmus az ország függetlenségének kivívására és védelmére törekedett, az uralkodóház viszont éppen ennek a meggátolására. «A magyar torynak kevésbé nacionalistának kellett lennie a magyar liberálisnál s így semmije sem volt, amivel a közvéleményt a liberalizmussal szemben megnyerhette volna.» Ezért egy állandóbb életű és sikeres konzervatív párt a magyar parlamentáris életben bensőleg lehetetlen volt: tömegeket vonzani természeténél fogva nem tudott. Innen van, hogy a konzer-

vatív világfelfogású és politikájú magyarok kénytelenek voltak együttműködni a szabadelvű pártban az igazi liberálisokkal, sőt radikálisokkal: csak a közjogi s nem világnézeti alap lehetett a pártalakulások vezéreszméje. Így azonban a ,konzervatív' és ,szabadelvű' elnevezések tartalmatlan, hamis pártvignettákká törpültek, mert valóban nem jelöltek meg elvi irányzatot. A Sennyey-párt nem merete magát a fönnebbi okoknál fogva nyíltan ,konzervatív'nak nevezni, hanem a «jobboldali ellenzék» szürke címével elégedett meg. Azonban, állapítja meg Apponyi, egy komoly párt nem lehet természeténél, hanem csak legfeljebb helyzeténél fogva ,kormánypárt' vagy ,ellenzék'; emez vagy amaz a szerint, hogy elvei érvényesülnek-e a kormányzatban vagy sem. A Tisza-párt szabadelvűnek nevezte magát, jóllehet az egyházpolitikai törvényekig egy igazi szabadelvű alkotása sem volt, sőt minden liberális kezdeményezéssel állandóan szembe fordult.

A Sennyey-féle konzervatív párt a vezér visszavonulása után felbomlott, mert hisz a konzervatív pártnak Magyarországon nem volt ellenzéki hagyománya: régebben mindig aulikus uralkodó párt volt. A párt feloszlásakor Apponyi politikai felfogása már többlől megváltozott: «csak kegyelemből tartotta magát konzervatív'nak».

VII.

Liberalizmusa.

A konzervatív Apponyi szabadelvű lett, sőt a *liberalizmus* világnézetének egyik tipikus képviselője. Már 1886-ban, amikor pártjából Szilágyi Dezső kilép, kijelenti, hogy a mérsékelt ellenzék «szabadelvű irányban haladt eddig is és fog haladni ezentúl is». Pár évvel később (1891. okt. 17.) hangsúlyozza a képviselőház színe előtt, hogy az a módszer, amelylyel a magyar nemzeti eszmét megvalósítani kívánja, «az egyéni és politikai szabadságnak, az őszintén és hamisítatlanul szabadelvű politikának módszere... A magyar nemzeti politika más nem lehet, mint szabadelvű politika». Miért? Mert más nemzeteknél a nemzeti abszolutizmus, amely el-

nyomja a szabadságot, mégis a nemzeti nagyságot tűzheti ki céljául. De nálunk a nemzeti politika, amely a nemzeti jogok megvédésére és megszilárdítására egy idegen hatalommal kénytelen szembeszállni, csak magában a nemzet belső erejében találhatja meg erőforrásait s így más nem lehet, mint szabadelvű politika. Apponyi tehát az egyéni és társadalmi szabadságjogokat hirdető liberalizmust sajátos közjogi kapcsolatunk miatt egyenest a magyar nacionalizmus logikai következményeként vezeti le.

Az állami mindenhatóság és mindenbe-avatkozás elvével és gyakorlatával szemben a Nemzeti Párt programjában (1892) főelvül hirdeti a liberalizmus szellemében a szabadságot. Követeli a jogi emancipációt minden téren, mert az előjogok és elnyomás megbontják a nemzet egységét. Attól fél, hogy a pusztá állami hatalom, ha a szabadon kibontakozó nemzeti élet nem mérsékli, idegen kézre kerülhet. Ezért «állami létünk alapfeltételeinek korlátai között mozogjon szabadon minden erő, érezze magát szabad nemzet önérzetes és teljes jogú polgárának minden magyar ember vallási és nyelvi különbség nélkül». Apponyi a szabadelvűség tipikus követelményeit akarja érvényesíteni a lelkiismereti és vallási szabadság terén is. Az egyházak történetileg fejlődött önkormányzatát tiszteletben óhajtja tartani, de kötelességének tartja őrködni azon, hogy az egyházi autonómia soha és sehol államellenes törekvések köpönyegéül ne szolgálhasson. A liberalizmusnak a valláspolitikai terén végső következményeit is levonja : «A teljes jogegyenlőséget és viszonyosságot az összes vallásfelekezetekre nézve érvényesíteni kívánjuk ennek minden konzekvenciájával». Ezt az elvet a szabadelvűnek nevezett párt is csak a következő évben merte nyíltan hirdetni.

A liberalizmus jogemancipáló szelleme hatja át Apponyi nemzetiségi politikáját is : a haza valamennyi polgára egyeniségének minden oldalát, tehát anyanyelvét és ezen alapuló kultúráját is szabadon fejleszthesse. Ennek a szabadságnak csak egy korlátja van : az állami egység. Ez nem jelentheti az erőszakos magyarosítást, hanem csak a nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelességekben nem ismer

különbséget a különböző nyelvű honpolgárok között, de viszont a nemzetiségeket mint közjogi csoportokat el nem ismerheti.

A többi szabadságjogok is, mint a liberalizmus követelményei, helyet foglalnak szervesen Apponyi nemzeti párti munkatervében. Így sürgősen megoldani való feladatnak tartja a gyülekezési és egyesülési szabadság törvényszerű meghatározását, «a szabadelvűségnek ezt a becsületbeli adósságát», amelyet az úgynevezett szabadelvű párt több mint másfél évtizedes uralma alatt nem fizetett ki. Kívánja a sajtószabadságnak újabb biztosítékokkal való ellátását.

Mindezekben a követelményekben a liberalizmus korának *jogállam-eszménye* lebeg Apponyi előtt. A jogállam egész eszmerendszere az ő szemében az égitestek pályájához hasonlóan két gyújtópont körül forog: a hatalom kellő szervezése és a szabadság kellő biztosítékai körül. A jogállam nem merülhet ki egyoldalúan a hatalom szervezésében: ugyanilyen érvényt kell szerezni ellensúlyképpen a szabadság biztosítékainak is. A kettő egymástól sem az elméletben, sem a gyakorlatban el nem választható.

A liberalizmusban Apponyinak fiatalkori eszménye Montalembert, a keresztvesztékek sarja, az utolsó francia keresztveszté, aki katolikus volt s e mellett liberális: *chrétien sans reproche, français sans peur*; aki már pályája kezdetén határozott programjául vallotta: «Be fogjuk bizonyítani a világnak, hogy keresztények lehetünk a nélkül, hogy maradik lennének s az Istent a szabad emberek nemes alázatosságával szolgálhatjuk.» Montalembert, akivel a fiatal Apponyi heteket töltött sűrű szellemi érintkezésben, előre látta a liberális demokrácia uralmát s erre akarta egyházát előkészíteni és berendezni. Meg volt győződve, hogy az egyháznak előbbutóbb le kell számolnia az ellenállhatatlanul megindult szabadságmozgalmak vívmányaival s ezek keretében inkább saját belső erkölcsi erejére kell építenie, mint a világi hatalomnak mindenkor drágán megfizetett védelmére. Az új helyzet úgyis be fog következni: éppen ezért az egyház érdeke már előre hozzá alkalmazkodni, semhogy az időt sopánkodással vesztegetni.

Apponyi nálunk hasonló úton haladt: a 90-es évek liberális egyházpolitikai mozgalmának voltakép ő a megindítója. S amint Montalembert-t sokan nem értették meg, sőt a pápa is megintette, hasonlóképp Apponyinak is sok félreértésben volt része, sőt élete végén némileg maga is *mea culpa*-t mond idevágó szerepe miatt.

Montalembert nyomait követi, amikor 1885-ben sürgeti a katolikus autonómiát, amelytől az egyháznak felvirágzását s az államtól való bizonyos függetlenségét várja. A túlzó liberális állásponttal szemben azonban két határvonalat hangsúlyoz. Az egyik az, hogy a katolikus önkormányzat szervezetének, ha valóban katolikus önkormányzat akar maradni, nem szabad a katolikus egyház életében forradalmat okoznia, a katolikus hierarchiai szervezet alapelveibe ütköznie. A katolikus autonómia hatáskörébe nem tartozhatnak sem dogmatikai, sem egyházfegyelmi ügyek. A másik határvonala politikai természetű: a katolikus autonómia nem érintheti a király felségjogait: főfelügyeleti és kegyúri jogát, amelyeket alkotmányunktól megszabott módon a magyar felelős kormány gyakorol.

Fordulópont Apponyi egyházpolitikájának liberális irányzatában az elkeresztelés ügyében az 1890-ben kiadott Csáky-féle rendelet. Ekkor Apponyi követeli már mind az állami, mind az egyházi élet érdekében a házassági és a családi jog rendezését s elfogadja Irányi Dánielnek a vallásszabadság törvénybeiktatására vonatkozó, addig visszautasított indítványát. Logikusan le akarja vonni a liberalizmusnak egyházpolitikai következményeit: ha az állam egyszer a jogegyenlőség és lelkiismereti szabadság elvét elismerte, tőrhetetlen, hogy a házasságjog terén az egyház és állam funkciói továbbra is összekuszálva legyenek. Mert az előtt az alternatíva előtt áll minduntalan az állam, hogy vagy magát alárendelje az egyházi szellemnek («ami teljes lehetetlenség úgy elvileg, mint a felekezetek sokasága miatt»), vagy az egyházi és állami célokat együttesen szolgáló funkcionáriusoknak lelkiismeretén valamely követelménye által erőszakot tegyen (mint pl. az egyházi anyakönyvezésnél, amely állami érvényű is). Ezért mind az állam, mind az egyház érdekében valónak

tartja, «hogy az állam a maga jogrendjét önállóan kiépítse minden téren, a családjognak és a házassági jognak terén is». A nemzeti és állami egység követeli, hogy egységes jogrend foglalja magában az állam összes polgárait. A napról napra élő, a megoldásokat elkerülő egyházpolitika csak az egészségtelen konzervatizmus tünete. «A multnak porladozó és korhadásba átmenő maradványaihoz való ragaszkodás pedig csak a rutin szelleméből eredhet, mely vagy a gondolkodás lomhaságának, vagy az elhatározásra való képtelenségnek jele».

Ezzel Apponyi a liberalizmus szellemében erélyesen az egyházpolitikai kérdések gyökeres megoldására ösztökélte a kormányt. Pedig még pár évvel azelőtt az Irányi-féle javaslatot, amelynek a vallási és lelkiismereti szabadságot követelő tartalmát elvileg magáévá tette ugyan, még elutasította «opportunitási okból», azért, mert a magyar nemzeti politika szempontjából nem tartotta kívánatosnak, hogy az egyházpolitika kérdései a maguk egész nagyságában a képviselőház tanácskozásainak valószínűleg minden egyebet elnyelő tárgyául szolgáljanak. Most azonban örömmel fogadta el Irányi határozati javaslatát, kiemelve azt is, hogy «a szabadelvűség és az igazságosság mellőzhetetlen követelményének» tartja izraelita polgártársainak vallási tekintetben való teljes egyenjogúsítását is.

De amikor a Wekerle-kormány benyújtja az Apponyitól elképzelt reformoknál jóval gyökeresebb javaslatait, Apponyi már ezeket helyteleníti s nem óhajt akár fölfelé, akár lefelé «liberális árlejtést» tartani. Ekkor tűnik ki, hogy lelkiismeretében a liberalizmusnak megvan a maga egyházi korlátoktól megszabott határa: félti a kötelező polgári házasságtól a házasság szentségét. Azon aggódik, hogy a magyarság, amelyben a legcsekélyebb mértékben van kifejlődve a metafizikai gondolkodásra való hajlandóság, a szupranaturalizmus és a vallási eszmék iránt való fogékonyság, az egyházi házasságkötést csak felesleges cerimóniának fogja tartani s így fokozatosan veszíteni fog valláserkölcsei szilárdságából. Ellenben azok a hazai népfajok, amelyeknél a vallási érzés összefolyik a nemzetiségi tudattal s az egyik táplálja a másikat, a vallási

fanatizmus a nemzetiségi izgatást, a nemzeti érzés a valláshoz való ragaszkodást : az egyházi házasságkötéshez ragaszkodni fognak, de nem pusztán vallásos érzésből, hanem a magyar állam eszméje és rendje ellen való tiltakozásul. Apponyi most is hangsúlyozva elismerte az egyházpolitikai téren is a «liberális haladásnak» szükségét. De ő haladni akart — mint mondotta — és nem ugrani, ezért a lábát lépésről lépésre szilárd, ismert talajra akarta tenni, nem pedig lehúnyt szemmel a sötétbe ugrani.

Liberalizmusának világnézeti és gyakorlati korlátai különösen akkor szöknek szemünkbe, ha figyelemmel kísérjük komoly támadását a vallás szabad gyakorlatára vonatkozó törvényjavaslat ellen (1894), mely a felekezetnélküliséget óhajtotta törvénybe iktatni. Apponyinak az elvont gondolkodáshoz szokott elméje és idealizmusa készségesen elismeri, hogy az eszményi felfogás pusztá logikája szerint nem kifogásolható a felekezetnélküliség. A lelkiismereti szabadság elvéből ugyanis természetesen folyik, hogy valaki érvényt szerezzen külső magaviseletében annak a meggyőződésének is, mely szerint a meglévő felekezetek egyikének tanításaiban sem talál kielégítést. De a törvények alkotásánál bizonyos eszméknek és elveknek a logika utolsó végletéig való következetes keresztülvitele másodrendű jelentőségű. Elsősorban azt kell szemügyre venni, vajjon mi a nemzeti közösségnek, az államnak érdeke? A felekezetnélküliség a lelkiismereti szabadság elvének logikus következménye lehet ugyan, de azt kell néznünk, vajjon nem veszélyes-e a nemzet erkölcsi kohéziójára és szilárdságára nézve. Megengedi, hogy a felekezetnélküliség, mint egyéni álláspont, filozófiai műveltséggel bíró egyéneknek komoly meggyőződése lehet. De a kevésbé művelt tömegeknél a felekezetnélküliség nem valami önálló filozófiai álláspont eredménye, hanem egészen mellékes és kicsinyes, esetleg propaganda hatásaként jelentkező állásfoglalás, mely következményeiben az erkölcsi világrendtől való teljes elszakadásra vezethet. Apponyi aggódik, vajjon kitehető-e jó lélekkel a magyar nép ilyen veszélynek. Azt a művelt embert, — mondja — aki minden felekezet tanaival bensőleg szakított, a valamely felekezethez való külső tar-

tozás nem feszélyezi, mert ez hipokrizisnek nem nevezhető, amikor az egész világ tudja, hogy a benső gondolkozás szabadságát a felekezethez való tartozás százezreknél nem érinti. Annak a kevés művelt embernek skrupulozitását, aki a felekezethez való külső hozzátartozást is nyugnek érzi, feltétlenül áldozatul kell hozni a tömegek sokkal nagyobb érdekének. A finomkodó felfogások kielégítésének kedvéért száz ezreket, sőt milliókat nem szabad kitennünk az erkölcsi elvadulás veszélyének. Az sem lehet magyar politikus előtt közömbös, vajjon a történeti egyházak, amelyek a magyar társadalmi szervezet szilárd oszlopai, ki tudják-e majd állani a felekezetnélküliség partmosó hullámaival?

Apponyi aggodalmai, most már négy évtized történeti távlatából megállapíthatjuk, inkább elméletiek maradtak: ma is egészen jelentéktelen nálunk a felekezetnélküliek száma. De hogy Apponyi gondolatmenete alapos volt s hogy az elméletben elgondolt veszedelem mily könnyen gyakorlativá fejlődhetik, legjobban Ausztria példája tanúsítja, ahol a világháború után a szociáldemokrácia izgatására nagy munkástömegek szakadtak ki az egyházakból s lettek felekezetnélkülivé.

A liberalizmus lényegében racionalista szellemi irányzat, amely az egyenlőség eszméjét szinte a geometria ridegségével iparkodott a társadalmi-állami élet minden terén alkalmazni. Ebből a szellemből folyt a liberalizmusnak az a tipikus vonása, hogy a közoktatásügyet is, sokszor a történeti gyökereket figyelmen kívül hagyva, az állami hatalom szempontjából uniformizálni iparkodott: a népoktatás terén a népiskolák lehető államosítása útján törekedett az egyformaságot, mintegy a szellemi élet geometriai egybevágóságát, elérni. Apponyi ezen a téren sem követi a liberalizmust, egyrészt, mert a történeti egyházaktól fenntartott népiskolákban a nevelés vallás erkölcsi oldalát jobban biztosítva látja, másrészt, mert nem tartja a magyar államot pénzügyileg sem elég erősnek arra, hogy minden feladat súlyát szükség nélkül a maga vállaira rakja. A helyes és előrelátó politika minden társadalmi tényező segítségét igénybe veszi az állami és nemzeti feladatok teljesítésére. A népiskoláknak az egyházaktól való elvétele és egyetemes államosítása radikális előre-

ugrás, mely a magyar állam erőviszonyainak nem felel meg. Az államosítás helyett hatékonyabbá kell tenni az állami ellenőrzést s az állam csak ott lépjen fel mint iskolafenntartó, ahol a pusztá ellenőrzés eszközeivel nem tudja az iskola nemzeti jellegét vagy tanulmányi színvonalát biztosítani. Apponyi, mint miniszter, ezeknek a kultúrpolitikai elveknek megfelelően nem a meglévő felekezeti iskolák államosítására törekszik, hanem ezek megjavítására tetemes állami segély útján.

A liberalizmus, amely a XVIII. századbeli felvilágosodásnak a XIX. században fokozatosan megérlelt gyümölcse, ültette át a valóságba Európában a jogi emancipációnak, az egyenlő szabadságnak elvét. Nagy néprétegeket szabadított fel, sok bilincset tört szét. De a francia forradalomban szerzett születési bizonyítványát nem tudta megtagadni: a liberalizmus szellemi struktúrájába a legtöbb helyt egyház-, sőt vallásellenes törekvés szövődött bele. Másik történeti bélyege, hogy a liberalizmus sokszor kimerült az emancipáció pusztá eszméjében: az embert meg kell szabadítani, *liber*-ré tenni minden lehető köteléktől, teológiai s politikai gyámságtól, tudatlanságtól, társadalmi és nemi különbségtől. A liberalizmus sokszor megfeledezett a *„Mitől* legyen az ember szabad?’ kérdés mellé oda tenni most már a pozitív érték kérdést: *„Mire* legyen az ember szabad?’ A további értékes célokat már nem igen vizsgálta: a szabadság öccéllá merevedett. A liberális szellemet az a naív hit járta át, hogy csak fel kell szabadítani az embert, széttörni minden történeti bilincset, ki kell mondani a jogegyenlőséget, mindenki számára egyformává kell tenni a haladásnak, az egyéni erők kibontakoztatásának lehetőségét: s akkor már a társadalom nagyszerű etikai összhangja biztosítva van. Így az egyenlőségre való törekvésből azonban a legnagyobb egyenlőtlen-ségek sikító diszharmoníája támadt: az erők teljesen szabad erő kifejtése legyűrte a gyengébbeket. A pusztá jogegyenlőség egyáltalában nem biztosította az igazi társadalmi egyenlőséget és az emberi személy méltóságának érvényesülését. A liberalizmus korában a szociális kérdés egyre súlyosabban nehezedett az emberiségre.

Apponyi, mint láttuk, híve volt a liberális világnézet

alaptételeinek : a jogállam, a jogegyenlőség, a személyes és politikai szabadság elveinek. Ezeket az elveket, melyeknek érvényre emelését a liberalizmus «halhatatlan érdemének» tartotta, bátran vallotta akkor is, amikor a kor szelleme a liberalizmus ellen fordult. Ellenben az európai kontinentális liberalizmus súlyos eltévelyedésének minősítette mindenkor az egyházellenes irányt, amely belefészkelődött, másrészt a liberalizmus egyoldalú szabadságelvének gyakorlati ellensúlyaképpen a megfelelő szociálpolitikai intézkedéseket sürgette. Sajátszerű hazai viszonyaink közepett pedig a nemzeti gondolat teljes kiépítését fölébe helyezte a liberalizmus minden követelménye megvalósításának. (Emlékirat. I. 206.)

Apponyi már fiatal korában lélekben a Deák és Eötvös liberális irányához csatlakozott, amelynek akkor nem volt egyházellenes jellege, míg «sok más országban és főleg a sajtó tetemes részében a vallás, különösen a katolikus hit ellen való harc valóságosan lényege volt a liberalizmusnak. Magamon tapasztaltam ezt, mert ezekben a körökben, dacára annak, hogy az összes szabadságjogokért síkraszálltam, sohasem tekintettek liberális gondolkodású embernek, és pedig azért, mert misére jártam. Viszont a kommunizmust követő reakció korszakában nem tekintettek jó kereszténynek, mert vonakodtam résztvenni az antiszemita hajtóvadászatban». (Élmények, 44. l.)

VIII.

Demokratizmusa.

A liberalizmus jogegyenlőségi elve már bizonyosfokú *demokráciát* jelent. Apponyi liberális volt, tehát egyben demokratikus szellemű államférfi, noha születési és szellemi arisztokrata-volta a lelki alkat átlagos rendje és aránya alapján nem erre predesztinálta volna. Úr volt, aki azonban szeretete a népet és jogokban akarta részesíteni; úr volt, aki szorgálni akart a népnek a maga egyetemességében.

Éppen egy félszázaddal ezelőtt a felsőház reformjának vitájában még elég társadalmi és erkölcsi súlyt lát a születési

arisztokráciában arra, hogy neki a felsőház feladatainak teljesítésében nagy rész jusson. De főúr létére azt is elismeri, hogy az arisztokráciának nincs meg már többé az a hatalmi súlya, hogy e feladatok terhét egymagában képes legyen elviselni. Az egyoldalúan a születési arisztokráciából álló főrendiházat föl akarja frissíteni új elemmel. Ez nem lehet egyéb, mint a magyar középosztály színe-java, amely máris a nemzeti fejlődés irányításában a főszerepet játssza. A középosztályban egy sereg kiváló ember van, akiket a főrendiház már egyéni súlyuknál fogva nem nélkülözhet: *les hommes qui s'imposent*. Ezeket a törvényhatóságok körén belül való választás útján óhajtja a felsőházba juttatni. Olyan eszme, amelyet csak a világháború után a felsőház új megszervezése valósított meg.

Apponyinak egyetemesen látó, a társadalmi erőket kiegyensúlyozni iparkodó szelleme igazságosan akarta megállapítani mind az arisztokráciának, mind a demokráciának saját-szerű szerepét és érdemét a társadalom életében. Ha kellett, megvédte vagy bírálta az arisztokráciát éppúgy, mint a demokráciát. Nem tartotta a demokrácia igaz hívének azt, aki a demokrácia köréből ki akarta zárni a régi társadalom előkelő elemeit s ezek helyébe az új elemeknek arisztokráciáját akarta megteremteni. Az igazi demokratikus felfogás első feltételének azt tartotta, hogy sem a régi, sem az új elemek iránt ne legyen szűkkeblű és egyoldalú, hanem egyetemes és igazságos. Óva intett attól, hogy vakok maradjunk a demokráciának magának hiányai és veszélyei iránt. «Ne boruljunk le, mint valami fetis előtt, a világon semmiféle elv előtt, hanem vizsgáljuk meg minden oldaláról szabad látással és világos felfogással. Ha van a demokráciának veszélye, e veszély a politikai tradíció hiányában keresendő.» Hol keresi Apponyi e veszély ellenszerét? Abban, hogy a régi társadalom elemei iparkodjanak mennél nagyobb mértékben alkalmazkodni a demokratikus fejlődés formáihoz s ezek uralma alatt is állják meg helyüket. Így őrzi meg a társadalom s a politika a történeti erők folytonosságát, különben az új elemek kizárólagos uralma a történeti fejlődési vonal megterését, a nemzeti hagyományok pusztulását, a társadalom

hirtelen forradalmi átalakulását idézi elő. Apponyi maga is ennek az elvnek értelmében vesz részt a közügyekben : kötelességének tartja, mint a régi társadalom eleme, közreműködni az ország közügyeinek irányításában, a politikában. Attól fél, hogy a demokrácia ürügye alatt megfordított arisztokrácia növi ki magát s erélyesen tiltakozik a demokrácia arisztokráciájának pöffeszkedése ellen. «Mindig tiltakozni fogok az ellen, — mondja személyeskedésre személyeskedő hangon válaszolva — hogy mert valaki egyszerűen dr. Swarcz vagy Láng Lajos, azt higgye, hogy jogában áll nekem, mert én gróf Apponyi Albert vagyok, a demokráciáról leckéket tartani. Tiltakozni fogok az ellen, ha valaki a nemzeti hagyományok iránt való ragaszkodásomat a demokrácia elvei ellen való áskálódással, vagy reakcionárius törekvésekkel azonosítja.» Apponyi keserű szemrehányással hártja el azt a gondolatot, hogy a demokratikus haladásnak egyik feltétele legyen a nemzeti mult megvetése, és hogy a demokratikus társadalomban jogosultan csak úgy foglalhasson helyet, hogy ősei sírját és emlékét lábbal tapossa.

A demokráciának alapja a nemzet széles rétegeire kiterjesztett választói jog. Noha a fiatal Apponyi igen beható társadalompolitikai tanulmányokat folytat s társadalmi reformokra törekszik, mégsem látja meg a szavazati jog kérdésének a társadalmi reformokkal való mélyebb összefüggését. A választói jog kérdése nem a szavazati jog tejedelme, a nagyobb néptömegeknek képvisellete, hanem pusztán a választások tisztaságának és szabadságának biztosítása szempontjából érdekl. Hangoztatta ugyan a «szociális olajeseppet», amellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit meg kell kenni, de már figyelme nem terjedt ki a német választói jognak a munkásságra való kiterjesztésére s e kérdésnek nálunk is növekvő jelentőségére. A képviselőházban kifejtett társadalompolitikai reformtervei a nyolcvanas évek elején olyan rokonszenvet ébresztettek az akkor meginduló magyarországi szociáldemokrata pártban iránta, hogy őt kérték meg az általános választói jog ügyében a képviselőházhoz intézett kérvényük benyújtására. Apponyi erre vállalkozott, de érdemileg nem pártolta az ügyet. A szavazati jog kiterjesztésének

jelentősége tudatára még az agrárszocializmusnak békés-megyei erős hullámai sem ébresztették, pedig atyjának itteni birtokán alkalmazott s a szocialista pártba belépett cselédekkel személyesen is tárgyalt ezek követelményeiről, amelyek között az első volt a szavazati jog. Az egyszerű emberekkel szemben, akik a polgári jogok élvezetét kívánták, nem talált ugyan logikus ellenérvet, de azért helyeselni sem tudta követelésüket.

Apponyi a polgári liberalizmus szelleméből táplálkozva, csak 1904-ben ébred a választói jog jelentőségének igazi tudatára, amikor a szabadelvű pártból kilépve, programot dolgoz ki a feleléstendő nemzeti párt számára. Ekkor még félénken és rugalmas formulában kívánja az alkotmány népképviselési tényezőjének megerősítését a választói jognak olyan reformja által, amely a vagyoni cenzust leszállítja és egyenlősíti, a mezőgazdasági és ipari munkásokat «megfelelő arányban és módon» választójoggal ruházza fel, a választást községenként intézi, a városi kerületekbe titkos szavazást vezet be, a nagy költségeket okozó zászlókat és jelvényeket eltiltja, a hivatali befolyást szigorúan megszünteti. Csakis a választási rendszer ilyen reformja után akart Apponyi beleegyezni a házszabályok szigorításába, mely a többségi akarat érvényesítését van hivatva az obstrukcióval szemben biztosítani. Ámde ekkor a tiszta választások alapján kialakult többségi akaratnak valóban a nemzeti akarat őszinte kifejezésének kell lennie.

Apponyinak ez a választójogi programmpontja még csak elméleti jellegű. Az általános szavazati jog gyakorlati jelentőségének tudatára igazán akkor döbben rá, amikor 1905-ben a Fejérváry-kormány megindítja az általános és titkos választójog bevezetésére irányuló akcióját. Az alkotmányvédő koalíció csakhamar kénytelen észrevenni, hogy a tömegek egy része nincs mögötte, mert olyan alkotmányt véd, amelynek jogélvezetéből a nemzetnek nagy része ki van zárva. A felnőtt férfiak közül csak körülbelül a negyedrészeknek volt választói joga. A koalíció tehát csak formailag, de nem érdemben képviselte a nemzetet a királlyal szemben. Nagy kérdés előtt állott : sikeresen küzdhet-e a demokratikus

haladást akaró és hirdető kormányhatalommal szemben az antidemokratikus ellenzék? S ha ez a kormány államcsínnyel, oktroj útján vezeti be az általános szavazati jogot, nem fog-e tapsolni neki a formai jogfolytonosságra való hivatkozással szemben az egész világ? nem lenne-e ez az ellenzéknek biztos erkölcsi veresége? (Emlékirat, II. 154—7. l.).

A koalíciós ellenzék vezérei közül Apponyinak finom szenzóriuma érezte meg először a helyzet fonák és veszedelmes voltát: ő hangoztatta elsőnek az általános szavazati jogra vonatkozó hitvallás szükségességét. Más út alig volt járható: a szövetségzett ellenzék kénytelen-kelletlen, az erkölcsi nyomásnak és politikai eszélyességnek engedve, belevette kredójába az általános választójogot. Kormányra jutva, ezt a helyzettől rákényszerített programpontra később nem valószínűsítette meg. Az elvek hirdetésére könnyen hajló, elméleti gondolkodású Apponyinak került a legkisebb erőfeszítésébe az általános szavazati jognak programmá emelése: «elképileg — mondja — én voltam reá legjobban előkészítve.» Demokratikus elvszerűségének bizonyossága, hogy a világháború alatt és után lefolyt választójogi vitákban is kitartott az általános és titkos szavazati jog mellett. Ezt a demokrácia elengedhetetlen feltételének tartotta. A nemzet intelligenciájának vezető szerepét nem féltette sem a választói jognak általánosításától, sem titkosságától. A nyolcvanéves Apponyi fiatalos tüzzel tör lándzsát 1925-ben az országgyűlésen az általános és titkos választójog mellett, mert gyöngének tartja azt a képviselőket, amely nem foglalja magában az egész népet. Himnuszt zeng az 1848-i nagy nemes nemzedékről, amely minden külső nyomás nélkül szabadította fel a jobbágságot, de azután is, privilégiumokon alapuló kiváltságos állás nélkül is, megtartotta vezető szerepét s a közügyekre való döntő befolyását. Miért? Mert a tömegek nem ellenükre vívták ki jogukat, hanem tőlük szabadon nyerték. Apponyi mély szomorúsággal állapította meg, hogy a világháborút követő forradalmakból a magyar középosztály mitsem tanult, az 1848-i nemzedékhez mérten erős visszaesést mutat a régi szellembe. Nincsen világtörténeti jelen-perspektívája: nem veszi észre azt a világszerte uralkodó nagy áramlatot, amely

a tömegeknek szabadságot, a közügyekben és jólétben való arányos és méltányos részvételt iparkodik biztosítani. Két nagy erő a józan haladás forrása : a hagyomány tisztelete és a fejlődés akarása : e kettőnek együtt kell működnie. Nálunk a szavazati és egyéb népjogok kérdésében azonban ez a két erő a helyett, hogy együttműködnék, egymástól szétválík : «A hagyomány hívei nincsenek tekintettel a fejlődés igényeire, a fejlődés barátai pedig ezáltal kiszakíttatnak és ellökik maguktól a hagyomány kultuszát.» Ennek a két szélső irányzatnak kettéágazása a nemzet komoly veszedelme ; két ellenséges táborra szakad, amelyek nem értik meg egymást. Ha a magyar történeti osztály nem vonja be az egész nemzetet az alkotmány sáncaiba, kicsúszik majd forradalmi úton kezéből a hatalom és a vezetés. Az agg Apponyi úgy érezte, hogy a magyar történeti osztály nem tud beleilleszkedni a haladó korszakba, a nyugati kultúra társadalmi irányelveibe. Ezt politikai pályája legnagyobb csalódásának minősítette.

Vádolták Apponyit radikalizmussal. Azonban annak a radikális politikának, amelynek szubjektív művésze a saját egyéniségének törvényeit akarja ráerőszakolni a történeti folytonosság megszakítása árán a nemzetre, még csak a nyomát sem fedezhetjük fel Apponyiban. A kor friss gondolat-sodrához elvileg sokszor alkalmazkodott s a quietizmusnak ortodox 67-es közjogi irányával szemben nemzeti követelményei sokak szemében radikálisoknak tűnhettek ugyan fel, de Apponyi velejében a politikának objektív művésze maradt, akinek mindig a közösség érdeke volt kiinduló- és célpontja, aki mindig jószándékkal csak a nemzeti összesség szükségleteit iparkodott kielégíteni, nem pedig saját én-jének érdekeit és gerjedelmeit. A demokrácia követelésében is lehetett elméleti, talán doktrinér, de semmi esetre sem radikális, ha figyelembe vesszük a többi nyugati állam alkotmányát.

Apponyi lelke oly tágas, hogy ő, aki demokratikus alapfelfogású, jogos helyet enged — igaz, hogy a történelem bizonyos óráira korlátozva — a diktatúrának is. Idevágó politikai-lélektani fejtegetése valóban klasszikus értékű : negyven évvel ezelőtt írta s mintha már Mussolini hatalmas alakja állott

volna előtte modellül. Nagy katasztrófák, forradalmak vagy háborúk után — mondja — nem ritkán áll elő a nemzeti öntudatosságnak szünetelése, amikor egy nemzet a saját szükségletei, sőt tulajdon érzelmei iránt sincs tisztában, s így a szabadság formái közt sem céljait, sem eszközeit megállapítani nem tudja. «Ekkor nagy hivatás nyílik annak az államférfiúnak, akit a körülmények diktatúrával ruháznak föl, ha ő a nemzetet jobban tudja megérteni, mint a nemzet önmagát, ha látja meggyógyulásának eszközeit, szervezkedésének formáit, szóval azt, amire a nemzetnek szüksége van és ezt erős kézzel meg is alkotja. De az ilyen deszpotizmus tulajdonképpen csak formáiban az, lényegében pedig a nemzetnek politikája, nem az uralkodó egyéné. Az az államférfiú, aki ilyen szerepet teljesít, nem a szubjektív, hanem az objektív művész fantáziájával és szívével lát és érez : mert csak mint erőt használja saját egyéniségét más, elzsibbadt erők pótlására, de nem akarja a maga énjének tartalmát, a maga kedvenc eszméit a nemzetre reádiktálni : ellenkezőleg, ő csak a nemzeti élet tartalmának fölfedezője és érvényesítő karja.» (*Aesthetika és politika*. 1895. 50. l.).

Apponyi ezeket a jogosult és értékes diktatúrára vonatkozó gondolatait majdnem négy évtized után szinte egyenes irányban folytatja *Római benyomások* c. tanulmányában (1932), mintegy konkretizálva Mussolini kivételes nagyságának elemzésében. Ha a fasizmus szabadságellenes hatalmi alakulatnak, diktatúrának nevezhető is, tagadhatatlan tény, hogy ez a személyes uralom a tömeg érzésében, hitében és lelkesedésében gyökerezik : Mussolini «személyes hatalmának fáját tömegérzések talajába tudta ültetni.» Csakis így volt lehetséges az a sikeres lélektani munka, amely a különmemű, sőt ellentétes elemeket szerves egységbe tömörítette. Az olasz nemzet erkölcsi-szellemi egysége a mai rendszer legimponálóbb teljesítménye, amelynek párját alig ismeri a történelem. Mindezt Mussolini nemzetének lelki alkatát kitűnően ismerő pszichotechnikájával éri el : a kedélyességet nem nélkülöző felsőbbbségi és alárendeltségi viszony, a szellemi distanciák kiegyenlítése, a lelki közelség és melegség, a hatalomnak az olasz népléleknek megfelelő érzelmi árnyalása

által. A Duce korlátlan személyes uralmát egy nagy eszme hatja át, amely az egész olasz népre, mint egységre sugárzik tovább: a régi Róma nagyságának fölélesztése. Az egymást felváltó nemzedékek lelkébe a nemzeti élet történeti folytonosságának ezt az eszméjét akarja belesugallni. A diktátori hatalom Mussolini számára nem egyéni kedvtelés, hanem csak eszköz ennek az eszmének céljára. A Duce a maga szuggesztív hatalmát nem csupán arra használja föl, hogy engedelmességet csikarjon ki a tömegeből, hanem arra is, hogy nagy nemzeti eszméket ültessen el lelkébe és érzelmi világát ezek irányában formálja. Diktatúrája egy akaratnak feltétlen uralma, azonban ennek az akaratnak hatalma a néplelek törvényeinek fölismerésén és a hozzájuk való alkalmazkodáson alapul. «Annak, hogy valaki mindent keresztülvihessen, amit akar, tulajdonképpen az a titka, hogy sohasem akarjon olyant, amit keresztül nem vihet.» A korlátlan hatalom veszélye abban rejlik, hogy ezt a határt lassankint már nem látja tisztán. A Ducenak, ha maradandó rendszert akar alkotni, a személyes hatalom korlátait tisztán kell látnia. Ennek biztosítékát érzi Apponyi abban, hogy Mussolini egyéniségében az emberi tulajdonságok egészen kivételes egyensúlyozottságát észlelte. Csakis ennek az emberkolosszusnak csodálatos történeti munkája tudta kibékíteni Apponyinak a demokratikus parlamentarizmushoz ragaszkodó lelkét a diktatúra személyes uralmával.

IX.

Társadalom- és gazdaságfilozófiája.

Apponyi alakja a nemzet kollektív emlékezetébe mint közjogászé, élete végén pedig mint nemzetközi jogászé vésődött be. Fiatalkorában azonban közgazdásznak és szociálpolitikusnak indult, a politikának oly ágait tanulmányozta, amelyekben a világnézeti oldal erősebb reliefben domborodik ki. Ilyen irányú érdeklődését az 1868—70. években filozófiai tanulmányai készítették elő. Először egészen Roscher Vilmosnak, a német nemzetgazdaságtan történeti iskolája megalapítójá-

nak hatása alatt áll, aki egyben a gazdasági liberalizmusnak is egyik képviselője volt. Apponyi Roscher nyomán buzgó híve lett a korlátlan gazdasági szabadság elméletének: a természetes társadalmi és gazdasági erők szabad játékból önkénytelenül a társadalmi fejlődés összhangja támad. Ezt a gondolatot a fiatal autodidakta főúr «szinte vallásos hittel a Gondviselés bölcsességének korolláriumaként» fogadta el és majdnem istentelenségnek tekintette volna a korlátlan gazdasági szabadság liberális dogmájában való minden kételkedést. (Emlékirat. I. 23.). Csakhamar rájött azonban, hogy «azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartotta, nagyrészt igen mesterkélt eredményei különböző történelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaskodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a Gondviselés közvetlen alkotásainak, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni.» Apponyi csakhamar belátta, hogy a gazdasági liberalizmusnak *laissez faire* elve helytelenül és egyoldalúan állítja oda az önérdeket, mint a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakító erőt: egyenjogú tényezőnek kell lennie a közérdeknek is. Schäßle és Liszt ilyen irányban igen elmegerjesztő hatással voltak reá. Már a hatvanas évek végén ösztönösen érezte s lassankint fogalmilag is igazolta önmaga előtt, hogy a szélső liberális kapitalizmus törekvése, «a földi javak létrehozása, mint öncél, túlságosan távol esik magától az embertől.» A humanitás eszménye iránt érzékeny lelke, a kornak gazdasági gondolat-sodra s pompásan felépített elmélete ellenére, tiltakozott oly felfogás ellen, amely a munkásembert is csak az áruk előállítás költségeinek egy részeként fogja föl, éppen úgy, ahogy az elhasznált szemet vagy a befektetett tőke kamatját. Nem tudott megbarátkozni oly gazdasági teóriával, amely az emberi munkát is csak pusztán árunak minősíti, s így erkölcsi értékétől eleve megfosztja.

Elidegenedve a manchesteri gazdasági iskolától, a német szociálpolitikai irodalmat kezdte tüzetesen tanulmányozni s Bismarck közgazdasági politikáját élesebben figyelni, amely azidőtájt közeledni kezdett a szocialisták eszméihez. Figyelme korán rátérült Marxra is, de ennek történeti materializmusa

sehogysem illett bele keresztény világképébe. Rokonszenvebb volt előtte Rodbertus, az idealisztikus alapon felépített tudományos szocializmus megalapítója, aki Fichtére támaszkodva, jóval Marx és Engels előtt, egy szocialisztikus rendszert szerkesztett etikai, nemzeti és monarchikus alapon. Szerinte minden fejlettebb társadalmi élet eleve államhoz kötött élet. Az államon kívül nincsen gazdaság sem : a gazdaság csak államgazdaság. Rodbertusnak különösen a kapitalizmus, a gazdasági individualizmus ellen irányuló éles kritikája s a közösség erkölcsi természetének kiemelése gyakorolt Apponyira mély és maradandó hatást.

Döntő befolyással volt Apponyi társadalomfilozófiai felfogásának kialakulására Ketteler mainzi püspökkel, a katolikus Németország akkori legkiválóbb elméjével, a keresztényszocialista gondolatkör első kialakítójával való sűrű érintkezése. Ketteler korának minden nagy elvi kérdésével, így a liberalizmussal és szocializmussal szemben is, körvonalozta álláspontját, hogy népe számára irányelveket adjon. Egyformán küzdött a szélső kapitalizmus ellen éppúgy, mint a társadalmi forradalom vagy a politikai abszolutizmus («borussianismus») ellen. A munkásság növekvő nyomorába nemcsak karitatív alapon akart belenyúlni, hanem nyomozta szellemi és erkölcsi-vallási okait is. Minden baj forrását a pseudo-liberalizmusban látta, amely a szabadság helytelen felfogásából kiindulva a merőben egyéni haszonra való törekvés minden akadályát eltávolítja.

Ilyen szociálpolitikai eszmékkel telítve megy 1869 késő őszen a fiatal Apponyi Egyiptomba, a tömegek millióit rab-szolgasorsban tartó fáraók országába, a sokezeréves kizsákmányolás és szolgaság tipikus hazájába. Itt az angol befolyás társadalompolitikai következményeit iparkodik megfigyelni, elsősorban azt, vajjon átment-e már a bennszülöttek tudatába a szabadság és haladás eszméje, mint az emberséges kormányzásnak egyik elengedhetetlen követelménye?

Parlamentri pályáján gróf Széchenyi István gondolatvilágával és ihletével indul meg : nem a negatív sérelmi, hanem a pozitív építő gazdasági és társadalmi politika szolgálatába áll. Az ország fejlődésének biztos alapját, mint

Széchenyi egy félszázaddal azelőtt, a gazdasági megszilárdulásban és önállóságban keresi, amely aztán magától megtermi politikai gyümölcseit a magyarság számára. A gazdasági élet ágazatai közül jobbra földművelő országunkban elsősorban a mezőgazdasági politika kérdése áll figyelmének gyűjtőpontjában: a kisbirtok elaprózódása, a parasztság elproletárosodása, a falusi uzsora, az egészségtelen birtokcsere. Az agrárpolitika tanulmányozása céljából gyakran utazik külföldi tanulmányútra, nemzetközi agrárkongresszusokra, sűrűn tanácskozik személyesen és levélben Miaskovszky, Schöffle és Lujo Brentano professzorokkal, résztvesz a Magyar Orsz. Gazdasági Egyesület értekezleteiben és mozgalmaiban. A mezőgazdaság mellett az ipar kérdéseit sem hanyagolja el, mert világosan látja, hogy a mezőgazdaság egymagában nem elég alap egy magasabbrendű kultúrállam fejlődési igényeinek kielégítésére: a mezőgazdasági termékek legfőbb fogyasztó eleme az ipari munkásság szélesebb rétege. Az 1880. évi költségvetési vita alkalmul szolgált neki arra, hogy egy teljes és következetes közgazdasági programm körvonalait megadja: kívánja a vasutak államosítását, a víziutak szabályozását, a vidéki hitelszervezet reformját, a szövetkezeti ügy felkarolását, a talajjavítási hitelt, az ipartörvény reformját, az állattenyésztés fejlesztését, a mezőgazdasági oktatás elmélyítését, a vámtarifa reformja kapcsán a mezőgazdasági vámvédelmet. Az ipartörvénynek tárgyalása alkalmával (1884) főképp a kisipar, a tanonckérdés, a társulati kényszernek a kézműiparra gyakorolt hatása és a munkásvédelem érdekli, amely az ő kezdeményezésére kerül az új ipartörvénybe. Az uzsorára vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásakor (1883) a doktrinér liberalizmussal szemben kimutatja, hogy a szabadverseny, mint a piaci árak szabályozója, sokszor csak fikció és nem valóság: a látszólagos szabadverseny regulátorát sok esetben a hatóságnak, első sorban az államnak, regulátorával kell pótolni. Apponyi már ekkor küzd a kartellek monopóliuma ellen.

A gazdasági kérdéseknek mindig elsősorban szociális oldala érdekelte: a kisember védelme a kapitalizmus túlhajtásaival szemben. Apponyi modern társadalompolitikai

gondolatai, a szocialista tanoknak egészséges magvát kihámozó beszédei a liberális kapitalizmus híveinek haragját rázúdították a fiatal főúrra : Beksics Gusztáv egyenest «fekete szocialistának» bélyegezte. «Ez a harag — mondja a már agg Apponyi (Emlékirat. I. 134.) — végigzúgott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal reám zúdítottak. Jóhiszeműen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. Ennek a primitív fogásnak pedig a gazdasági kérdésekben analfabéta politikai vezérek, akik különben nagyobbbrészt doktrinás liberálisok voltak, többnyire beugrottak. Így Tisza Kálmán, akiben úgy, mint közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló fiában, Tisza Istvánban, a szociális érzék teljesen hiányzott; így Szilágyi Dezső, akinek érzéketlensége a téren valóban csodálatos volt».

Apponyi ellenfelei a gazdasági liberalizmusnak egyszerű és világos, tehát könnyen szállítható és terjeszthető tételekké kikristályosodott rendszerét képviselték. Ez már magában véve nagy taktikai fölényt jelentett számukra, mert a közvélemény e tételeket könnyen megértette, ezek ideológiájában nőtt fel. Ellenben Apponyi az akkor még erjedő, ki nem forrott új gazdasági és szociálpolitikai gondolatok szóvivője volt, amelyek megértésére a közlélek szellemi talaja nálunk még nem volt kimunkálva. Így esett meg, hogy Apponyit saját hívei közül is számosan szociálpolitikai törekvései miatt elhagyták. Apponyi politikai helyzetét nemhogy erősítette, hanem gyöngítette az új társadalompolitika hirdetése: az e miatt rázúduló új ellenségek hatalmasabbak voltak, mint az új barátok, akiket társadalmi eszméivel szerzett.

Apponyi nem ijedt meg ellenfeleitől: jó ideig kitartott társadalompolitikai gondolatai hirdetésében, míg aztán a nyolcvanas évek végétől kezdve évtizedeken át a közjogi

kérdések felé fordult s javaerejét ezeknek áldozta. Lelkének egyetemes humanizmusával, világnézetének szociális irányzatával ő volt államférfiaink közül kétségkívül az első, aki a szocialista világmozgalom messzekiható jelentőségét és történetformáló erejét felismerte. Már 1884-ben, amikor a magyar gyári nagyipar még csak csecsemőkorát élte s az ipari munkásságnak szociáldemokrata szervezkedése nálunk éppen csak megindulóban volt, államférfíui előrelátást tanúsított avval a követelményével, hogy gyáripárunk indulóban lévő fejlődését úgy irányítsuk, hogy eleve ne kísérhessék azok a szociális bajok és kinövések, amelyek a nyugati iparúzó országokban a társadalmi békét már erősen fenyegetik. Mielőtt tehát még gyáraink és nagyobbszámú gyári munkáságunk lett volna, már előre sürgette a gyári törvényhozást és erősen hangsúlyozta ennek humánus és társadalompolitikai feladatait.

Az arisztokrata Apponyi velejében demokrata volt: a kis gazdasági egzisztenciák érdekeiért küzdött, ezért sokszor feláldozva a társadalom hatalmasainak rokonszenvét is. Hevesen támadja azt a korlátolt közgazdasági doktrinarizmust, amely a demokrácia alfáját és ómegáját csupán az egyéni erők felszabadításában látja, de nem veszi észre, hogy ennek az elvnek korlátlan érvényesítése a kis gazdasági egzisztenciák szétmállására, s így a plutokrácia uralmára vezet, amelynek önző érdekeit a gazdasági liberalizmus tantételeinek formalizmusával takargatja. Ez a plutokrácia érdekeit szolgáló doktrinér elmélet nem akarja észrevenni a gazdasági élettel kapcsolatos társadalmi kérdéseket, holott ezek dominálják a gazdasági helyzetet is. Apponyi tiltakozik az ellen, hogy a közgazdasági doktrinarizmus a demokráciával azonosíttassék s ennek előharcosául tüntesse fel magát, holott a demokrácia alapjául szolgáló társadalmi erő fenntartásának voltaképp legveszedelmesebb ellensége. (1880. január 20. beszéde.)

Közgazdasági és társadalompolitikai felfogásának mélységét és előrelátó bölcsességét mi sem bizonyítja világosabban, mint a kilencvenes évek közepén tartott beszéde, amelyben a világ gazdasági válságának okát abban keresi, hogy az

óriásilag fokozódó termelőképeséggel a fogyasztóképeség nem tudott lépést tartani. Az uralkodó közgazdasági elmélet és közgazdasági politika a túlsúlyt a termelésre helyezte s elhanyagolta a súlyos jövedelem- és vagyeloszlási problémákat. Mintha csak ma, a krónikussá vált gazdasági világhátrézkrisis idején mondaná Apponyi e klasszikus, mert örökérvényű szavait: «Az összes termelőgáknak gyógyítása csak az emberiség fogyasztóképeségének fokozásában találja természetszerű és végleges alakját, szóval a nagy értelemben vett társadalmi kérdés megoldásában. Ha ez sikerül békés úton, akkor az emberiségnek fejlődése, a legtöbbeknek legnagyobb jóléte biztosítva lesz. Ha pedig nem sikerül, akkor előbb vagy utóbb a szocializmus eszméjének diadala kikerülhetetlen. Ez a legnagyobb probléma, mely előtt az emberiség áll.» (1894. dec. 12. beszéde a képviselőházban).

Apponyi gazdaság- és társadalompolitikai eszméiben jobbára a nyugati nemzetek gazdasági-társadalmi életének megfigyeléséből és az idevágó tudományos irodalomból táplálkozott s alig lépett ki az ige elméleti hirdetésének köréből. Számos eszméjét azonban mások ragadták meg s ültettek át a valóságba. Így gr. Károlyi Sándorban felébreszti a szövetségi eszme iránt való érdeklődést, amely aztán a «kisemberek», főképp kisgazdák számára gyakorlatilag is rendkívül hasznos gyümölcsöket termelt. Károlyi nem sokat gondolt a gazdaságtudományi rendszerekkel, mint Apponyi, hanem mindjárt a gyakorlati végénél fogta meg az eszmét.

Amikor a Nemzeti Párt Apponyi elnöklete alatt megalakul, az ő sugalmazására programjában még erőteljesen hangsúlyozza a társadalompolitikai kérdések sürgős jelentőségét: a munkásvédelmi törvényhozás kiegészítését, a kivándorlás meggátolását, a telepítési politikát. Azonban a Nemzeti Párt inkább közjogi irányba terelte a magyar politikai életet s a társadalmi kérdések, amelyeket a magyar törvényhozásban legnagyobb eréllyel és készütséggel először Apponyi hozott szőnyegre, nála is háttérbe szorultak: a közjogi kérdések mellett számára sem volt nekik közvetlen és időszzerű jelentőségük. Oda pedig nem emelkedett gondolkodása, mint maga vallja (Emlékir. II. 56.), hogy a társa-

dalmi problémának «sorsdöntő jelentőségét, történelmi törvényszerűségét az aktualitáson túl is meglássa». Ahogyan kortársai, ő sem tartotta sürgősnek e kérdést; nem gondolt arra, hogy az előrelátó politikának éppen a szélszélű éveit kell felhasználnia reformok alkotására. Élte végén sem hibáztatja magát közjogi természetű törekvéseiért. «Csak azt ismerem el — mondja — súlyos hibának, hogy tőlük nem láttam, helyesebben: nem néztem ama nem nagyon távoli időbe, amelyben a szociális kérdések válságos jelleget öltöttek és öltöttek.»

Apponyi társadalompolitikai tevékenysége agrárszociális feladatok sürgetésével indult meg: a rémes összeomlás s az ország megcsönkulása után agg korában ugyancsak az agrárpolitikával zárul. Amikor a nemzetgyűlés a földbirtok-reformot tárgyalja, ezt a nemzeti élet elemi szükségletének minősíti. Büszke arra, hogy noha a nagybirtokos osztályhoz tartozik, ez pillanatra sem befolyásolja állásfoglalását: soha osztálypolitikát nem űzött, hanem mindig azon volt, hogy ha az abszolút jog rideg következetességétől el kell térnie az államnak, ez az eltérés sohasem a hatalmasok, hanem a gyengék javára szolgáljon. Nem elégszik meg azzal, hogy ez a földreform pusztán egyik új törvény legyen a többi között a magyar törvénytárban, hanem azt is kívánja, hogy valóban hassa át a magyar társadalmat a sok szomorú tapasztalat után ennek a törvényalkotásnak szelleme: legyen ennek a törvénynek a múltból támadt sok keserűséget eloszlató, a bizalmatlanságot kiegyenlítő hatása minden magyar ember lelkében.

Világnézetének mélységesen humanus oldala nyilvánul meg gyakorlati karitatív működésében is. Élére áll a Stefánia-Szövetségben az anya- és csecsemővédelemnek és a Poliklinikai Egyesületnek, hogy a betegek és nyomorgók könnyeit letörölje. A modern karitászás valóságos himnuszát zengi egyik poliklinikai közgyűlési beszédében, amely egyben feltárja Apponyi humanus szívének egész áldozatos természetét: «Az ókor egyik legnagyobb költője, Sophokles *Antigonéjában* gyönyörű karéneket szentel az 'embernek'. Elmondja, hogy milyen hatalmas teremtés, hogy mi mindent sikerült neki

meghódítania, hogy erős állatokat szolgálatába kényszerített, hogy a tengert hajózhatóvá tette, a vihart is megfogta vitorláival és irányítani tudja : ünnepli az ember fölényét a természet erői felett. Hány új strófát adhatna hozzá Sophokles ehhez a karénekhez, ha most újból megírná *Antigonéját!* A strófák szaporításának alap gondolata mindig egy és ugyanaz volna : az észnek, a tudásnak hatalma a természet nyers erői felett.» Az ókorban ez a hatalom csak mint hatalom jelentkezett. Az új mozzanat, melyet egy modern Sophoklesnek hozzá kellene tennie, az, hogy ez a hatalom mindinkább a jósnak, a könyörületességnek, a végtelen küzdelem sebesültjei sorsa enyhítésének szolgálatába áll. Mert hiszen e mellett az óda mellett, amely az emberi hatalmat ünnepli, mintha írna egy másik ódát is, amely az embernek nyomorúságát énekelné meg, amely mint feneketlen mélység tátong előttünk azon csúcs mellett, amelyre a tudomány hatalma az emberiséget fölemelte. «A keresztény érának a legnagyobb különbözőzete az ókortól az, hogy a csúcs lehajlik a feneketlen mélységbe ; hogy nem a sütkérezésben és öndicsőítésben, hanem, hogy a fölsúcsosodó hatalmát felhasználja a feneketlennek látszó mélység kiegyenlítésére, leli dicsőségét, törekvéseinek netovábbját».

Apponyi maga is ilyen csúcs volt : lehajtotta fejét, a hatalmas tudásnak ezt a remekbe készült kristályedényét, hogy ne csupán fennen csillogjon, hanem az emberi társadalom nyomorult mélységeibe nézzen : vigasztaljon, sugalmazzon, fölemeljen, kibékítsen, hegyet és völgyet kiegyenlítsen.

X.

Apponyi és a fejlődés elve.

A XIX. század szellemének legjellemzőbb vezéreszméje a *fejlődés elve*. Hogyan viszonylik Apponyi lelke a század világnézetének ehhez a sarkfogalmához, mind a szellemi, mind a természettudományoknak ehhez a termékeny kategóriájához?

Apponyinak különös érzéke volt a lét időbeli oldala iránt. Folyton érezte, hogy az idő mindenre rányomja a

maga bélyegét : a multa, amely mögöttünk van s amelyből folytonosságban támad a jelen ; a jelenre, amelyben lélekezünk s amelynek vonala folyton áthajlik a jövőbe ; s a jövőre is, amelyet céljaink kitűzésével s az erre irányuló munkával magunk formálunk, amiért mint a történet láncszemei felelőséget is érzünk. Apponyi, mint szónoklataiból és írásaiból kitűnik, mélyen átélte a fejlődésnek, mint öntevékeny folytonos alkotásnak gondolatát, amely az időtől elválaszthatatlan : minden e földi világon keletkezik, fejlődik és elmúlik.

Transzcendens világfelfogása feltétlen módon hisz az isteni elvek és abszolút értékek örök megmaradásában, időtlen érvényében. De azért mint e föld küzdő vándora az örökkévalóságnak patoszát össze tudja kötni az e világi dolgok immanens fejlődési gondolatával : az emberiség és intézményei, a nemzet, a társadalom, az állam folyton fejlődő, tökéletesedő, az örök ideákat mindjobban megközelítő dolgok. A világ örök végső elveire vonatkozó vallásos statikus felfogását, amely abszolút módon hisz változatlan tételekben, termékenyen egybe tudja kapcsolni a változó dolgok dinamikájával : ezek azért változnak-fejlődnek, hogy mind közelebb jussanak a Változatlanhoz.

Mint a XIX. század második felének fia *more biológico* gondolkodik : mindenütt, mint politikus elsősorban a társadalmi életben, nyomozza a szerves fejlődés irányát és felteleteit. Egész politikáját, közjogi s főképp katonai követelményeit, «a nemzeti élet biológiai fejlődési törvényszerűségére» alapítja. A nemzet az ő szemében élő organizmus, amely mint egység, mint tevékeny egész belülről növekszik-bontakozik kifelé : természetes *e-volutio*-ja van, amely belső szükségleteihez mérten minden szervét arányosan akarja kifejleszteni. A magyar nemzet örökös politikai válságai századok óta onnan törnek elő, hogy a dinasztia hatalma nem engedi a nemzeti organizmust szabadon, a maga szükségletei szerint, kifejlődni. Ennek a természetes organikus nemzeti fejlődésnek erőszakos gátlását az 1867-ik évi kiegyezés is csak részben szüntette meg. Ez a politikai mű sem vonhatja ki magát «a fejlődés szükségképi törvénye» alól. «Minden nemzet történetében szinte páratlan az a fejlődés, a nemzeti energiáknak az

az alkotó megnyilvánulása, melyet a hatvanhetes éra félszázada hazánk történetében jelent és nincs az a kritika, mely elgáncsolhatná e mű alkotóinak történeti nagyságát». (Ifj. gr. Andrássy Gy. emlékezete. 1930. 9. 1.) De a fejlődés törvénye szükségképpen magára a 67-es kiegyezési politikai műre is előbb-utóbb érvényesült volna, ha nem söpri el a nagy világhátrófa. Apponyi mindig a «fejlődés» elve nevében küzdött, bár sikertelenül, a közjogi quietizmus irányával szemben a kiegyezés módosítása mellett.

Apponyi, mint buzgó híve a fejlődés eszméjének, amelytől a XIX. század második fele visszhangzott, amikor a nemzetet élő organizmusnak tartotta, ezt az élő egységet a század szellemében individualizálta is: külön, mástól elütő, sajátzerű történeti menetű nemzeti szellemmel eltöltöttnek fogta fel. A nemzet is *in-dividuum*: oszthatatlan, egységes, szinguláris egyediség. A nemzet nem pusztán faji, hanem elsősorban szellemi principium, amelynek külön történeti hivatása és rendeltetése van a világ fejlődésének isteni tervében. Így hajlik át nála korának erősen immanens, naturalisztikus fejlődésmélete egy idealisztikus világnézet magasabbrendű szellemi világába.

Magát a nemzeti rendeltetéstudat szolgájának érzi, akinek kötelessége a fiatalságot a fejlődés hitével és értéktartalmával megtölteni. «A multnak tökéletesebb megértésével, miután annak részese voltam, — írja nem sokkal elmúlása előtt — tisztán látva a jövő feladatait, segítségére akarok lenni az ifjú nemzedéknek, a folytonosságnak és a fejlődésnek azon összekapcsolására, amelyből áll az élet; mert megszűnés és újból kezdés éppúgy nem élet, mint nem élet a megcsontosodott maradiság: *az élet nem más, mint folytonos fejlődés.*»

Ezt az elvet haláláig odaadással alkalmazza jómagára is. A benne szunnyadó szellemi erők kibontakozásának, a folytonos önintegrációnak mély lelki szükséglete mozgatta élte fogytáig: folyton tanult, a szellemi expanzió csodálatos példáját mutatta. Egyetemes friss érdeklődésének, folytonos fejlődésképeségének köszönhette, hogy 87 éves koráig mindig aktuális ember maradt nemcsak szűk hazája, hanem az

egész világ számára. Szinte hihetetlen, a fiatalokat is megcsúfoló fogékonyság élt benne az újak felfogására és a régibe való termékeny beolvasztására. Rugalmasan, gyakran drámai erővel tudott alkalmazkodni az élet új feltételeihez. Nyolcvanéves kora körül kibírta az amerikai felfokozott *intensity of life*-et: magától értetődőnek tartotta, hogy ott mintegy oxigénben kell élnie, a nap minden percét lefoglaló túlsúfolt programm valamennyi pontját hajszaszerűen pihenés nélkül teljesítenie. Hat hét alatt folytonos utazás közepett harminc beszédet mondott.

Mi volt a titka annak, hogy Apponyi nem esett aggságában sem az öregeknek szinte szellemi érlemeszesedést jelentő tipikus konzervatívizmusaiba, hanem frissen tudott beleilleszkedni a tőből megváltozott új világba és értékfelfogásba? Ez a kérdés jómaga előtt is felötlük. A kérdőjelet *Az öregsegről* írt remek pszichológiai tanulmányában azzal a felettel egyenesíti ki, hogy a háború utáni társadalmi fejlődéshez azért tudott alkalmazkodni s benne tevékenyen résztvenni, mert ez a fejlődés nem jelentett számára idegen, új szellemi fordulatot, hanem összhangban volt korábbi szellemi irányzatával. Nem volt szüksége friss elhatározásra, hogy megbarátkozzék az új társadalmi ideológiával, mert ez fiatal korától kezdve mint a fejlődés céliránya mindig benne élt lelkében. A szociális kiegyenlítődségnek mindig olyan állapotát áhította, «amely mindenki számára emberi létet biztosít s mindenkinek egyforma lehetőségeket nyújt.» Már fiatal korában ellenszenves volt előtte az árunak az ember fölé helyezése, az a felfogás, amely a végső célt a lehető legeredményesebb árutermelésben látta s nem az általános legnagyobb jólétben. Ez a közgazdasági elmélet és gyakorlat az alacsony munkabért, vagyis a dolgozó tömegek alacsony életszínvonalát, a nemzetközi versenyképesség előnyös tényezőjének tekintette. «Ezzel ellentétben — folytatja Apponyi — előttem gazdasági-szociális gondolkodásom fejlődésének első pillanatától fogva az lebegett, hogy magát az embert, a gazdasági tevékenység valódi célját, ismét az őt megillető trónra helyezték, és pedig nem csupán egyes szerencséseket, hanem általában az embert, a tömegeket. Azóta úgy a tudo-

mány, mint a politika ebben az irányban fejlődött s ez az evolúció még mindig nem ért véget : lehet-e azon csodálkozni, ha én minden belső erőlködés, minden nehézség nélkül lépést tudok tartani ezzel a fejlődéssel?»

Apponyi tehát öregkorának fejlődéskéességét egész életén áthúzódó idealizmusából vezeti le : azért tud a dolgok változó menetével, a fejlődéssel összhangban maradni, mert ennek irányát ifjú- és férfikorában előrelátta, sőt részben mint eszményi célt megvalósítani akarta. Ezért nincs meg benne az öregek ultrakonzervatív, minden változástól rettegő hajlamossága, a meglevőnek perpetuálására való törekvése.

Apponyit, mint a fejlődés lélekbúvárat, állandóan foglalkoztatták az életkorok lelki struktúrájának tipikus különbségei. Java férfikorában, amikor már a maga lelke is sok tapasztalata alapján lehiggadt, nagyszerűen jellemzi az ifjú lélek fölfelé törő dinamikáját, felfokozott önértetét és becsvágyát, hamvas idealizmusát, melyet a valóságos élet ismerete még el nem hervasztott. Minden ép szervezetű fiatalember, — mondja — aki nem született, mint sok modern stréber-úrfi, pápaszemekkel az orrán és számológéppel a szíve helyén, ifjúságában radikális hajlamokat érez. Az egyéniségnek túlcsapongó ereje ebben a korban érvényesülni akar, ameddig csak szeme terjed. Feltétlenül hiszünk önnönmagunkban, eszméink csalhatatlanságában, világboldogító hivatásunkban és a magunk bélyegét akarjuk az egész világra rányomni. Ezért gyűlölünk minden korlátot, mely hódító hadjáratunknak útját állja és rombolnánk az örökölt intézményekben, míg kő nem maradna kövön. Ezzel párhuzamosan alakulnak irodalmi ideáljaink: Shakespeare-t, Molière-t tisztességből fogadjuk el, Arany Jánost hazafiságból, Goethét pedig lelkünk mélyén filiszternek tartjuk : de Byronért rajongunk és Petőfiért lángolunk. A férfikorban azután leohad első lelkesedésünk, eloszol sok illúziónk, alábbszáll hódító önbizalmunk. A hagyományos intézményekben már üdvös védőbástyákat is látunk annak megőrzésére, amit szereztünk, nem csupán akadályokat, melyek diadalmas előrenyomulásunkat gátolják. Az életnek ez a defenzív felfogása politikai

meggyőződéseinkbe is beleviszi a konzervatív gondolatot. (*Aesthetika és politika*. 1895. 56. l.).

Vajjon a fejlődésnek ez a lehiggadó iránya a véletlen műve-e? Apponyi, a XIX. századnak mindenütt egyetemes törvényszerűségeket kereső, nomothetikus szellemét követve, ezekben a lelki jelenségekben is határozott törvényt pillant meg: «Törvény nyilvánul meg bennük, az emberi nézetek és irányzatok fejlődésének törvénye». A különböző életkorú emberek logikája, mint ilyen, azonos: hisz ugyanazok a tételek logikai kényszerrel ugyanarra az eredményre vezetnek. A különbség forrása a gondolkodás premisszáinak más és más felfogása: a ténybeli adatok hézagait másképp tölti ki fantáziájával és érzelmeivel az ifjú, másképp a férfi s másképp az öreg, vagyis az okoskodások, az eszmék előteteleit különböző értékelési-érzelmi síkon szerkesztik meg. Az irracionális értékelés más és más szint kölcsönöz az ifjú, a férfi és az öreg világképének s a társadalmi életre vonatkozó állásfoglalásának.

A fejlődés végét járó, már voltaképp visszafejlődő öreg embernek gondolatvilága, társadalmi célkitűzése ugyanaz lehet, mint a fiatalságé. De nem tör a végső cél felé túláradó, bódult lelkesedéssel, mint a fiatalság, hanem érett megfontolással, elfogulatlan, sok tapasztalaton alapuló kritikával. De hiányzik az öreg emberből — s itt Apponyi önmagára is gondol — a megértés a fiatalabb nemzedék módszerei és kifejezési eszközei iránt. Ugyanazon cél felé haladnak, de különböző utakon: olyan okfejtések, amelyek az öregek számára megdönthetetlennek látszanak, a fiatalságra semmi hatással sincsenek és megfordítva. Ez éppúgy igaz a filozófiai kutatásokra, mint a művészet fejlődésére, vagy a politikai törekvésekre. Apponyi nem meri állítani, hogy a módszerek ilyen eltérésében mindig a fiataloknak van igazuk s hogy minden újítás eleve egyértelmű lenne a haladással. Nagyon sok újítás, a módszer új stílusa nem a haladás jele, hanem a dekadencia tünete, múló eltévelyedés, amely átmeneti időszakban gyakran zavarja a fejlődés menetét. Apponyi finom tapintata a nemzedékek gondolkodásbeli különbségének, elméjében eltérésének elemzését azzal a megállapítással zárja

be, «hogy a tevékeny élet terén az öreg ember szerepe inkább a tanácsadásban, a jóváhagyásban nyilvánuljon meg és nem magában a cselekvésben, mert a cselekvés általában nem erős oldala az öregségnek.» (*Élmények.* 239.).

S valóban, jómaga öregkorában visszavonult a politikai élet pártokfeletti prytaneionjába : a nemzetnek nagy tanácsadó pátriarkája, majd Genfben az egész emberiség tárgyilagos consultora volt. Nemes alakjában igazi ősgörög értelemben a *gerón* és a *sophos* egyet jelentett.

A halála előtti évben fölveti a kérdést : ellen tud-e állni a még oly életképes öregség is a biztos elmúlás érzésének, nyomasztó befolyásának? «Az én válaszom — így felel a komor kérdésre — a hívő keresztényé, akinek a vég új kezdetet jelent s a halál sötétsége csupán átmenetet az örök világosságba.» Transzcendens világnézete előtt a halál csak újraszületés : a földi változások fájdalomaitól való szabadulás, az örökélet kapujának átlépése, az Isten színéről színre való meglátása. Az Apponyi lényének fejlődését ábrázoló biográfiát méltó módon fejezi be thanatográfiája : a népek nagy genfi politikai olimpiászában mint nemzetének fényes szellemi hőse dicsőült meg a halálban.

XI.

A művészet Apponyi világnézetében.

Apponyi világnézetének értékelő oldalát egész életén át tudatosan munkálta ki, azaz igazolt elvi, filozófiai magaslatra iparkodott emelni. Így a vallási, erkölcsi és jogi-társadalmi értékek területén. Egységessé és teljessé kidolgozott világnézetének azonban egyik fő pillére a szépség alapkategóriája is. Államférfi volt — és művészlélek. A művészet szépségét és szellemét nemcsak a fórum művészetébe, a retorikába lehelte bele, hanem rajta keresztül a politikai életbe, amelynek finomságot és esztétikai méltóságot, klasszicitást és modernséget kölcsönzött. Már remek fizikumának és kiegyensúlyozott személyiségének pusztán megjelenése merő esztétikum volt :

megnyugtatót és elbájolt, lelkesített és fölemelt. Mint szónok valóban alkotó művészként hatott: beszédei világszerte elismert műreemek.

De nem állott meg a műalkotásnál: a művészet elméleti alapjai is érdekelték. Párhuzamot keres a maga hivatása, vagyis a politika és az esztétika, az államférfi és a művész között: miben hasonlít egymáshoz a politikai és a művészi alkotás? Az első pillanatra az államférfi és a művész a legkülönneműbb lelki alkatúnak tűnik fel: az előbbi az ész csupa hideg számítása, az utóbbi merőben szív és képzelet. Az államférfi a valóban létezőből alkot állami szervezetet, intézményeket, szerződéseket: a művész képzeletből teremt új világot a valóság világa felett. Az államférfi célja a nemzet létének és boldogulásának biztosítása; a művész feladata a szépség megvalósítása. Az előbbi hasznosat akar alkotni, az utóbbi gyönyörködtetni. Mi köti hát össze a politikát és az esztétikát, az államférfit és a művészt?

E kérdés megoldására Apponyi keresi az esztétikai feleketeknek azt a közös hitcikkelyét, amelyről elmondhatja: quod semper, quod ubique, quod ab omnibus. Ezt a művészi alkotás igazságában, az alkotásnak önnönmagával és tárgya valóságával való összhangjában, azaz jellemzőerejében találja meg. Apponyi az esztétikában is, akárcsak az erkölcsstanban, az idealizmusnak, sőt egyenest a platonizmusnak híve: «A szép lényegében az egyes jelenségeknek megegyezése azokkal az örök típusokkal, amelyeket Platon a világ eszméinek nevezett, de ez egyszersmind a dolgoknak magasabb igazsága. A rút az eltérés ezektől a típusoktól: tehát magasabb értelemben nem is igaz» (*Aesthetika és politika*, 1895. 9.). A rút tehát nem is lehet igazi tárgya a művészetnek.

A művész képzelteti s mégis igaz lényeket teremt. Közömbös, vajjon valóban léteznek-e ezek vagy sem. Ha a művész létező konkrét tárgyak «utánzását» veszi célba, mint pl. az arcképfestésnél, még akkor is a bennük rejlő magasabb igazságot, a jellemzőt iparkodik ábrázolni és éreztetni s nem a fotográfiai hűséget. «A fényképész más arcképét adta volna V. Károlynak, mint Tizián; a Times harctéri tudósítója valószínűleg másképp írta volna le a Trója körüli küzdelmeket,

mint Homeros ; a parlamenti reporter is alkalmasint másképp ír vala arról az ülésről, amelyben Bolingbroke II. Richárdnak trónvesztését kimondotta, mint Shakespeare. Azok talán hívebben közölték volna azt, ami tényleg történt, szorosabban ragaszkodtak volna a létezőhöz ; de az igazat, a jellemzőt eltemették volna a részletek sokaságába. Az igazat Tiziántól, Homerosztól, Shakespeare-től tudjuk meg.» A tudomány is a típust keresi, de az absztrakció, a fogalmak útján, azaz az egyesből az egyetemeset szívja ki, az egyedi tulajdonságokat mellőzi. A művész ellenben az egyedi vonásokban látja és érzi az örök, tipikus tulajdonságokat : a tőle rajzolt képben a szemléletes egyedi vonás és a típus igazsága együtt van jelen. A művészi fantázia igazat lát, sőt a dolog magasabb igazságát látja : az egyediben a típust, az egyetemeset.

Az államférfinak elsősorban az ész biztos és józan ítéletére van szüksége, a létező állapotok felismerésére s akaraterőre eszméi megvalósítása végett, amiért is a köztudat az országra veszedelmes csapásnak érzi azt a politikust, aki fantáziájának ábrándjait és szíve érzelmeit követi a tények útmutatása és a rideg ész parancsa helyett. Azonban jobban szemügyre véve az államférfi szellemi munkáját, Apponyi mély, saját élményein alapuló pszichológiai vizsgálata kimutatja, hogy az államférfi is csak akkor végezhet sikeres munkát, ha a fantázia és a szív is segíti. Neki is, mint a művésznek, az egyedi társadalmi jelenségekben képzeletével azonnal meg kell látnia a tipikus, az egyetemes, a jellemző vonásokat, különben helytelenül állapítja meg a meglévő állapotokat. De ezek fölé is kell emelkednie, amikor célt, programot, eszményeket tűz ki, amelyek nem léteznek, de amelyeknek meg kell hite szerint valósulniok a társadalom javára. Az eszmények és teendők kitűzésében pedig a képzeletnek tipizáló és kombináló erejére van szüksége.

De másrészt az államférfinak is, mint a művésznek, erős érzelmi beleélőképességgel is kell rendelkeznie, finoman bele kell lelkének helyezkednie azokba az érzelmekbe, melyek a nemzet szívéen uralkodnak, mert ezek az érzelmek «éppen oly reális alkotó részei a létező állapotoknak, mint az elfogyasztott lisztmennyiség vagy az üveghutáknak száma.» A tömeg-

érzelmeik átélése és megértése nem az észnek, hanem a szívnek ügye. Hogyan tudná az államférfi a fantázia és a szív segítségével nélkül tervbe vett intézkedéseinek várható irracionális lelki hatását megítélni? A politikai tevékenység tehát nem a pusztá észnek evidens munkája, valami exakt tudomány. A politika nem a merő logikának ügye, hanem az ösztöné, intuicióé, fantáziáé, érzelmi beleélőképességé is. Ezek ugyanazok a tulajdonságok, amelyek a művész tevékenységét jellemzik. Az államférfinak is, mint a művésznek, előbb *idea*-jának kell lennie arról, ami még nincs, de aminek a jövőben lennie, megvalósulnia kell: a társadalom jobb állapotának. «A fantázia segítségével látjuk ezt az új állapotot, amely kívánatos, a szívtől nyerjük az impulzust, hogy ezt minden nehézséggel dacolva, *meg is valósítsuk.*»

Az államférfi fantáziája kiegészíti a megfigyelést és a tapasztalást: az élettelen absztrakciókat egyéni vonásokkal ruhazza fel, másrészt a hiányos ténybeli adatokból típusokat alkot, amelyek segítségével nagy áttekintést és messzi előrelátást nyer. Természetesen szükséges, hogy ezek a típusok valóban a létező dolgoknak, embereknek, néposztályoknak, koroknak stb. jellemző és lényeges vonásait tartalmazzák. Mi egyéb ez a követelmény, mint a *művészi igazság*? Az államférfi fantáziája, amely igazat, jellemzőt alkot, vajjon mi egyéb, mint a *művész fantáziája*?

Most már világosan látjuk a művészi és az államférfiúi alkotás titkának párhuzamát: «A művész, — mondja Apponyi diadalmasan hosszú fejtegetésének eredményét rugószerűen összeszorítva — midőn szárnyait kifeszítve az igaznak végtelen régióiban mindmagasabbra emelkedik, kénytelen néha lebocsátkozni a létezőnek szilárd talajára és innen irányt venni lelke újabb röpkülésének, nehogy a szédítő mindenségben eltévedjen. Az államférfiú, midőn a létező milliányi megnyilvánulásainak tömkelegében vándorol és kutat, kénytelen olykor művészi szárnyakon a magasba szállani, hogy többet fogadjon be a szeme és hogy edzőbb levegővel teljék be a tüdeje, különben útját veszti vagy útközben ellankad. *A művész a létezőn át jut az igazhoz: az államférfiú az igazon át a létezőhöz.*»

E klasszikus pszichológiai elemzés háttérében magának a kettősarcú Apponyinak, a művésznek és az államférfinak élményei húzódnak meg: ezekből meríti önmegfigyelése alapján az esztétikai és a politikai alkotás lelki indítékainak és lefolyásának rajzát. Mint szónokművész fájdalommal érzi azt az ürt, mely eszméi és kifejezései között tátong; mint politikus ugyancsak eleget gyötrődhetik azon a szakadékon, amelyet annyi eszményi terve nem tud átlépni a megvalósulás partja felé. A művészi és politikai ihlet tragikum a kifejezésnek, illetőleg megvalósításnak az eszme mögött való kullogása. Mihelyt az eszme első alaktalan fölsejtése gondolattá sűrűsödik, akkor már küzd a fogalom elégtelenségével, s amint kifejezést keres, durvának találja a legfinomabb eszközt is. Az őseredeti ihlet az akadályok egész során megy keresztül, míg valamely műben testet ölthet. Apponyi lelke előtt egy Goethe-i gondolat: Das Unzulängliche, hier wird's Ereigniss (íme, eseményé vált a fogyatékoság) fejezi ki legjellemzőbben azt a tragikumot, amely a lángész alkotó gyönyörézésébe vegyül, amikor látja, hogy alkotása messze mögötte marad annak az ideálnak, amelyet megvalósítani akart. (Emlékirat I. 46.)

Csak azt tartja műalkotásnak, ami közvetlen ihletből, benső élményből fakad s nem mesterkélt törekvésnek, nem külön a szép «akarásának» eredménye. Így fogja fel a szónoki művészetet és a publicisztikai munkásságot is. Csak egy cél lebeghet a szónok előtt: «Mentül világosabban és meggyőzőbben juttassa kifejezésre azt az igazságot, amelyet hallgatóinak lelkébe akar belevinni. Ez az igazi szépsége úgy az írott, mint a mondott szónak». Ha valaki «szép» beszédet akar tartani, azonnal bezárkózik előtte szívünk s bizalmatlanokká válunk iránta. Apponyt egyenest visszataszítja a szándékolt retorika. Stendhal gondolatához csatlakozik, amely szerint a szépnek fogalma tulajdonképp összeesik a célszerűséggel. «Az a tárgy szép, amely természetes rendeltetésének megfelelni leginkább alkalmas; ez áll épületről, lóról, mindenféle szerszámról és a művészetről is, mely utóbbinál, a gyönyörködtetés lévén a cél, a 'szép' elvontan jön tekintetbe. De a politikai irodalom és szónoklat is csak a politikai célhoz való simulás által vá-

lik széppé.» (*Ifj. gr. Andrássy Gyula emlékezete*, 1930. 12. 1.) A szónoki meggyőzés célját nem lehet tökéletesebben szolgáltni, mint úgy, ha a szónoklat hamisítatlanul tükrözi vissza a szónok egyéniségét: gondolkozásmódját, érzelmeit, értékélményeit, törekvéseit, céljait, egész világnézetét, azaz ha leglelke tör elő szavaiból.

Apponyi szónoki művészetének titka is ebben rejtett. Egész szellemi mivolta: ragyogó intelligenciája, gazdag műveltsége, gyorsan cikázó fantáziája, az érveket fokozó sorrendbe állító gondolatjárása, csodás önuralma és mérséklete, az ellenfél nobilis tisztelete, nyugodt fölénye, mindig meggyőzésre s nem legyőzésre irányuló taktikája, erkölcsi idealizmusa és önzetlensége volt szónoklatainak lelki háttere, melyet hallgatósága akár itthon, akár külföldön, önkénytelenül azonnal kiértzett. Ezt a közvetlen élményt csak fokozta szuggesztív külső megjelenése, arcának, főképp tekintetének jóságos és meggyőződéses kifejezése, sokszínű hangjának megkapó és természetes varázsa.

A retorikának született művésze volt. Már Kalksburgban mint gyermekben és ifjában kifejlődött benne a nagyszerű logikai észtorna szellemi készsége, a dialektika formáinak könnyed kezelése, a gondolatok megfelelő kifejezésének gyors és fölényes eltalálása. Ő volt a jezsuita kollégium «házi és udvari szónoka», még pedig latin, görög és német nyelven. Itt bontakozott már ki csodálatos képessége arra, hogy áttetsző, világos érveléssel premisszát premisszára halmozva, ellenállhatatlanul ragadja magával hallgatóságát a konklúzió felé.

A szónokló magyar ember eszményképe századok on át Cicero volt: egyes fordulataitól s a belőle merített idézetektől visszhangzott a megye- és országgyűlések terme. A magyar retorikai művelődési eszmény főképp Ciceróból táplálkozott. Fényes stílusa, fordulatossága, finom nyelve, beszédeinek kerek szerkezete és hatásos pátozsa lebegett mint a gyanánt a magyar szónokok előtt. A régi magyar gimnázium azért is olvastatja Cicerót, mert művei hazafiságra nevelnek, a nemzeti érzést ápolják. A németeknél a neohumanizmus a XVIII. század végén a római írókat háttérbe szorítja: így Cicero szónoki emelvényére a német iskolákban Demosthenes kezd

lépni. Noha a görögségnek lelkes kultusza főképp Kazinczyn és Kőlcseyn keresztül hozzánk is átsugárzik, a magyar neohumanisták továbbra is hívek maradnak a római klasszikusokhoz. Ennek egyik oka : a latin nyelvnek a magyarországi irodalomban és közéletben sokkal jelentősebb volt a hagyományyszerű szerepe ; másik oka : a római és a magyar jellem s világnézet között erős szellemi rokonság állapítható meg. Mindkét nép állandóan kardforgató, erősen politikus és jogász nemzet. Mindkettő lelkében folyton élénk érdeklődés feszül a közügyek iránt. Mindkét nép szelleme erősen reális, gyakorlati természetű. Elméleti érdeklődésük iránya inkább etikai, semmint metafizikai. Gyakorlati-politikai szellemi hajlamaiknak megfelelően mind a két nép kultúrája különösen retorikai színezetű. Mind a római, mind a magyar irodalmi lélek egyik fővonása a szónokiasság. Ez a szellemi rokonság, az évszázados hagyománytól támogatva, érthetővé teszi a művelt magyarság különös vonzódását és szívós ragaszkodását a rómaiakhoz. Nemzeti-erkölcsei eszményeinek egy-egy vonását a rómaiaktól szereti kölcsönözni : a harci készséget, a bátorságot, a joghoz való feltétlen ragaszkodást, az államhűséget, a közügyekben való kötelességszerű részvételt, a puritán egyszerűséget, a mezei élet szeretetét.

Apponyi is mint kalksburgi gimnázista, a kollégium házi deklamátora, először, ahogyan minden magyar ember, Ciceróért lelkesedik, a római szónok négytagú körmondataiért és hatásos peroratióiért rajong. Demosthenest igen száraznak találja s nem tudja megérteni, hogy miért is olyan nagy szónok. Az egyik kiváló jezsuita hitszónokkal a kertben sétálva, az ifjú Apponyi Cicerót és Demosthenest ilyen szellemben hasonlítgatja össze. A híres hitszónok azonban azt ajánlja Apponyinak, hogy ha szónoki pályára készül, ne Cicerót vegye mintául, hanem Demosthenest, mert a mi korunk hallgatósága már nem tudja igazán élvezni a Cicero-féle virágos, mesterkéltségesszólást. A mai ember inkább csak a demosthenesi egyszerű logikával és világos okfejtéssel közelíthető meg.

Ez a kis epizód, mint Apponyi késő öregségében megjegyzi (Emlékirat, I. 12. l.), döntő befolyással volt szónoki egyéniségének kifejlődésére. Ettől kezdve kevés gondot for-

dított a szóvirágokra és hatásos részletekre, hanem annál többet a gondolatláncolat átlátszó elrendezésére és az érveknek bizonyos fokozatossággal való csoportosítására. Ha voltak szónoki sikerei, akkor hite szerint ezeket csak annak köszönhetette, hogy beszédei megkapó részletekben és stílusvirágokban szegények. Apponyiban a logika győzött a szónoki ornamentika fölött: Demosthenes Cicero fölött, a neohumanizmus görög szelleme a nálunk hagyományos római retorika szelleme fölött. De amikor így Apponyi elhagyja a sokszázados magyar szónoki tradíció latin talaját, voltaképp a nagy angol parlamenti szónokok útjára tér, akiknek régóta Demosthenes volt az eszményük.

Apponyi szónoki művészetének kibontakozására nagy hatással volt kiváló ellenfelével, Tisza Kálmánnal való állandó retorikai, még inkább dialektikai viaskodása. «Aki naponta assaut-t vív egy kiváló vívómesterrel, hacsak félig-meddig van hozzá tehetsége, okvetlenül maga is jó vívó lesz. A naponkint visszatérő parlamenti bajvívás olyan elsőrendű debattal, amilyen Tisza Kálmán volt, nálam is kifejlesztette a bennem szunnyadó egész erőt és megtisztította ezt kinövésaitól.» Tisza ugyanis folyton ellenfele érveléseinek gyenge oldalát leste, ahol a legkisebb részbe azonnal beleszúrta törét. Nem azt bizonyította, hogy neki igaza van, hanem inkább azt, hogy az ellenfélnek nincs igaza. Így azt a látszatot keltette, hogy az igazságot ő képviseli, minthogy az ellenfél nem képviseli; sokszor meg tudott evvel a módszerrel védeni valóban tarthatatlan állásokat. Apponyi Tiszával vitatkozva csakhamar megtanulta, hogy érvei közül a legszigorúbb kritikával irgalmatlanul ki kell selejteznie mindazt, ami megtámadható, akármilyen szépen hangozzék is. Második természetévé vált, vallja Apponyi, hogy amikor beszédeire készült, minden tervbe vett érvelésnél fölvetette maga előtt a kérdést: mit fog erre felelni Tisza Kálmán? De azt is megtanulta, hogy soha érzelmi felhevülés vagy a hallgatóság kedvező hangulata közepett sem szabad többet mondania, mint amit hidegvérrel mondani akart.

Ilyen szónoki iskolába járva, Apponyi csakhamar a legnagyobb rögtönző szónokok közé emelkedett. Hatásos rög-

tönzésének titkát abban látja, hogy voltaképp nem is rögtönzés. Tárgya ugyanis rendszerint olyan, amiről már máskor sokat gondolkodott, világos kategóriák szerint tehát minden érv és ellenérv fejében már készen áll. Hozzá olyan ellenfelekkel áll szemben, akiknek eszejárását már jól ismeri, s így érveik nem lepik meg. «Egy kis formai routine mellett tehát nem boszorkányság — mondja — ezt az előre felhalmozott gondolatkészletet akármely pillanatban alakba önteni.» (Beszédei, I. 1896. VIII. 1.)

A legtöbb beszédére azonban, mint maga írja (u. o. IX. 1.), igen gondosan és nagy munkával készült. Vigyázott arra, hogy csak olyat mondjon, ami a figyelmet megérdemli, mégpedig a legjobbat és a legjobb formában, amely tőle kitelik. Ezt a műgondot nem fejlesztette azonban odáig, hogy beszédeit előre leírta volna, mert amikor a közönséggel szemben állott, valami magnetikus kölcsönhatás befolyása alatt, sokkal biztosabban találta meg az előadásnak legvilágosabb, legközvetlenebb és leghatásosabb formáját. Politikai szónoklatnál pedig ezt fontosabbnak tartotta, mint az esztétikai tökéletességet.

Szónoki műalkotását az anyag gyűjtésével és kirostálásával kezdte. Az így kiszemelt tartalmat logikailag rendezte: nagy gonddal vigyázott arra, hogy érvei a kívánt világosság és folytonosság rendjébe sorakozzanak, a szárazabb és érdekfeszítőbb részek váltakozzanak, bizonyítékai kellő fokozatosságba és perspektívába legyenek állítva, azaz erősebben domborodjanak ki oly gondolatai, amelyeket hallgatói lelkébe maradandó módon óhajt bevérsni. Beszédeinek így csak a vázlatát készítette el s nem dolgozta ki a részleteket, mert ezek tüzetesebb kifejtését vagy éppen összehúzását beszéd közben azoktól a benyomásoktól tette függővé, amelyeket gondolatai hallgatóságára gyakoroltak.

Apponyi a szónoklat művészi szépségét célszerűségében pillantotta meg: az a szónoklat szép, amely célját eléri. Politikai szónoklatai rendszerint a parlamenti küzdelem eszközei voltak, azzal a főcéllal, hogy a fegyver védjen és találjon. Esztétikai formájuk szépsége is csak e célhoz mért jellegükből fakad s nem külön törekvés eredménye.

Apponyi világnézetében a három alapérték: igazság, jóság és szépség egymásba olvad. A szépséget, mint láttuk, azonosítja a művészi igazsággal; viszont a művészi igaz körének határát csak odáig terjeszti ki, ameddig az erkölcsi jóval nem ellenkezik: nem lehet szép, tehát igaz sem, ami nem jó.

De a negyedik alapértéknek, a vallásos értéknek metafizikai erejét is viszonyba hozza a művészettel. Erre akkor nyílik alkalma, amikor 1930 tavaszán Rómából, ahol vallása hatalmát érezte, Assisibe rándul, ahol a vallásos költészet varázsereje kapja meg Szent Ferenc alakjában, majd amikor Firenzét élvezi, a művészeteknek ezt az egységes stílusú hajlékát, ahol minden tiszta renaissance-szellemet lehel Rómával szemben, ahol sokszor a barok elnyomja a renaissance-ot. Meglátogatja a San Marco-kolostorban Savonarola celláját, aki az erkölcsi visszahatást képviselte a renaissance korában az erkölcstelen szépség féktelen kibontakozásával szemben. A felsőbb szellemi rétegek a pápákkal együtt teljesen belemerültek a szépség rájuktörő mámorába. Apponyi azonban azt a hitet vallja, hogy a «Szépnek legfelsőbb fokában tisztító erő rejlik». S ez az erő emelte ki végül mégis a renaissance korát az általános erkölcsi romlottságból: az igazi tiszta szépség mindig egyben erkölcsöt is jelentett. «Hol van meg — kérdi Apponyi — ezeknek az időknek gigászi alkotásaiban, Michel Angelóban, Raffaelben, Leonardo de Vinciben a nyoma is annak az erkölcsi romlottságnak, amely alkotásuk közben tombolt körülöttük? Sőt: ez a romlottság nemcsak nem ért fel hozzájuk, hanem sikerült nekik az, ami Savonarolának nem: megőrizni a legmagasztosabb ideálok kultuszát, bármint gondolkodtak is az emberekről, akiket hivatalosan kellett képviselniök. És igazuk volt: a morális megújulás csakhamar bekövetkezett — s a szépség, megmaradt.» (*Assisi, Perugia, Firenze* c. cikke.)

Sőt Apponyi még tovább megy: egyenest azt hiszi, hogy ebben a korban valósággal a szépe menekült a vallásos élet, s csak a művészetben maradt meg valódiságában és igazságában. Volt ugyan az átlagos műveltségű renaissance-emberben bizonyos fokú hit és vallásosság; nem szakított, már csak

a másvilágtól való félelemből sem, elődeinek vallásos cselekvényeivel, nem volt hitetlen oly értelemben, mint a felvilágosult XVIII. század fia. Azonban «egyesegyedül a művészetben élt tovább a keresztény ideál a maga elmélyült igazságában; szépsége erejével hatott az igazi művészlélekre, ami ugyan egyoldalú jelenség volt, de abban a környezetben, ameddig ért, igaznak kellett lennie, hogy hathasson». Apponyi helytelennek minősíti azt a felfogást, hogy a renaissance nagy mestereinek vallásos tárgyú alkotásait nem igazi jámborság inspirálta, s hogy vallásos termékeik előadásmódja merőben világias, sőt a pogány szépségkultusz szelleme ömlik el rajtuk. Mert Apponyi szerint az, hogy a rajz anatómiailag ne legyen szabatos s a perspektíva helytelen legyen, egyáltalában nem követelménye az igaz hitnek: a test tökéletes szépsége nemcsak nem ellentétes a legmagasabbrendű lelki ideállal, hanem ennek úgyszólván tükörképe. «A keresztény vallás legnagyobb misztériumait — írja Apponyi — nem tudom orthodoxabb módon elképzelni, mint ahogy Leonardo Utolsó Vacsorája, Raffael Disputája s részben a sixtusi kápolna Michel Angelo-i falfestménye ábrázolják. Ezeket a reameket a mesterek egyenest teológiaiilag gondolták el és érezték át.» Agg esztétikusunkra különös erővel hatott Boticellinek az Uffizi-képtárban függő képe: a gyermek Jézus és Szűz Mária. A gyermek szabadon hever a földön és leírhatatlanul szelíden és komolyan pillant fel előtte térdelő anyjára, aki ezt a pillantást nemcsak szeretettel, hanem a kutató fürkészés kifejezésével fogja fel. E csodálatos kép renaissance-festőjét a keresztény vallás mélységes áhítatának teljesen át kellett hatnia. Ilyen művész a pogányság egyoldalú szépségkultuszával nem vádolható. Apponyinak az a meggyőződése, hogy a renaissance korában a művészet szinte a vallásos érzésnek egyik fenntartó ereje volt, amely sok embert megóvott a babonától s megkönnyítette az erkölcsi újjászületést is.

XII.

A zene metafizikuma Apponyi világnézetében.

Apponyi világnézetével a művészeteknek egyik ága sem forrott annyira össze, mint a zene. Fiatal korától kezdve a zene klasszikus alkotásaiból a világ és az élet nagy kozmikus erőit éri ki. «Bölcsészet és zene, — mondja — e két rokon-erő a szellemek világából, alakítólag hatott politikai egyéniségekre is». Ahol véget ért neki a filozófiának fogalmi-logikai útja, ott kezdődött számára a zene irracionális, fogalmakba nem merevíthető, csak mély élményekből kibontakozó világa. A század fordulóján még nagyon fájlalja, hogy a zene világnézetformáló jelentőségének tudata nem hatolt oly mélyen az emberiség lelkébe, mint a képzőművészetek fontossága. Ahogy a tudás terén az emberek javarésze inkább vonzódik a pozitív tudományok, mint az elvont filozófia felé, akkép a művészetek terén is inkább hódol a tárgyakat feldolgozó szemléletes képzőművészetekhez, mint a saját tárgy-gyal nem bíró, mintegy öncélú zeneművészethez, legföljebb a dal- és tánc-zenének éppen tárgyi vonatkozásai s az ezekből fakadó hangulatai miatt. (*A filharmonikusok* c. cikke. Ország-Világ. 1903. 363. l.).

Mi a képzőművészet és zeneművészet között a mélyebb különbség? Mi igazolja a zenének egészen külön tartományát a művészetek birodalmában?

A képzőművészetek mindig egyedi tárgyakat tárnak elénk, amelyeken azonban az általános ragyog át. Ezért érezzük ki egyetemes jelentőségüket, az örök típusokkal való összefüggésüket. Ez a «kiérzés», ez a közeledés a világegyetem tervének valamely részletéhez, amelynek tipikus lényegét, magasabb igazságát érezzük, teszi érthetővé az esztétikai élményt: azt a sajátos meghatottságot, melyet a tárgyias művészetek remekei bennünk előidéznek. A zenének ellenben nincsen objektíválható tárgya: a zene voltaképpen Schopenhauer találó gondolata szerint a világ magában való lényegének (a *Ding an sich*-nek) eszméjét éri. Ezért a romantikus

bölcselelő a zenében «az igazi filozófiát» látja, mely megérezteteti a világ valódi mivoltát. Innen van a közvetlen, egészen saját-szerű megrendülés, amelyet a zeneművészet nagy alkotásai bennünk előidéznek. Közvetlenül megéljük az összefüggést a nagy mindenséggel : az ember és a mindenség titka közt való érintkezésnek a zene a legfőbb földi eszköze. Beethoven instrumentális zenéjének akárhány tétele olyan hangulatot idéz elő, amely alig jellemezhető, legfeljebb úgy, hogy valamiképp ki vagyunk békülve sorsunkkal, «mert föléje emelkedtünk mindennek, ami egyéni, a végtelenség sejtelme tölti be lelkünket, és törpének, figyelemre sem méltónak látjuk mindazt, ami csak kicsi személyünket érdekli.» Apponyi a zenét a művészetek körében arra a helyre állítja, amelyet a metafizika foglal el a tudományok között. Mindkettőt sok pozitívista elme üres játéknak nézi, holott valójában az emberi léleknek legmagasabb szárnyalása. (*Aesth. és politika.* 11. l.). A zene semmiféle konkrét tárgyat nem állít elénk : sem embert, sem tájképet, sem épületet, hanem csak hangokat s ezek rejtélyes összefüggését, fogalmakkal és szavakkal ki sem fejezhető misztikus jelentőségét. A zene egybekapcsolódhatik a lírai és a drámai költészettel s ekkor kifejező képességéből azt alkalmazza, ami a költemény tartalmát mintegy a maga egyetemességébe mártja s ezzel hatását felfokozza. De bármily szép is a költemény, melyhez Schubert dallamot szerzett, bármilyen hatalmas a dráma, melyet Wagner, aki egyúttal költő, megzenésített, az uralkodó benyomás mégis a zenéé. Azonban a zenének éppen a legnagyobb, legigazibb remekei távol állnak minden költői tárgytól : a halhatatlan szimfóniáknak, quartetteknek és szonátáknak nincsen szavakban kifejezhető tartalma. (*Zeneműv. Főisk. Évk.* 1925. 10. l.)

Hasonló misztikus magaslatra akar emelkedni a metafizika is, csakhogy diszkurzív fogalmak útján, nem közvetlen átéléssel, mint a zene. A filozófia állít és tagad, ítél és kételkedik ; ellenben a zene közvetlen misztikus élménye nem állít, nem tagad, nem elemez, nem kételkedik, hanem tapasztal és átél. Ez a zenei és a vallási élet csúcspontjainak kiváltsága, a csúcspontoké, mert nem mindenkinek adatott oda eljutni. A zene és vallás kiapadhatatlan értékkincséből

mindenki saját korsójának nagysága, saját lelki szükséglete szerint tud méríteni.

A zene tehát legmagasabb misztikus nyilvánulásaiban több, mint a filozófia: «A zene az a valami, ami túl van minden metafizikán: talán *meta-metafizikának* nevezhetném» — írja Apponyi élete utolsó esztendejében. (*Élmények.* 89. l.). Az, aki az alkotómunkában eléri a zene legmagasabb csúcsát, messze felülemelkedett az *ignoramus et ignorabimus* szegényes bölcsességén: a világmindenség nagy kozmikus titkát megfejtve érzi. «Vagy talán véletlen-e az, hogy éppen a zene legnagyobb héroszai alkotómunkájukban *azonos* végeredményhez jutnak? Így jutott el a vidám, minden teoretikus töprengéstől ment, túlaradó könnyedséggel alkotó Mozart a Requiemhez, Beethoven a Missa Solemnishez és Wagner a Parsifalhoz! Ez nem lehet csupán a véletlen játéka; itt magában a zenében rejlő logika működik, amely áttérjed a zenétől átítatott lángelmére és csodálatos eredményeket produkál.»

Apponyiban bár nem volt sem alkotó, sem előadó zene-művész, akkora fogékonyság volt a zene szépségei iránt, hogy mint hallgató fel tudta kísérni csodálatos beleélőképességével a klasszikus mestereket a legmagasabb csúcokra. A zene számára nem a fülidegeket kellemesen csiklandozó hanghullámozás, nem egyszerű szórakozás volt, hanem az élet fokozása, az élet megértésének eszköze, a végtelenséggel való érintkezés médiuma. Azért tudta a zene metafizikai jelentőségét oly szárnyaló módon kifejteni, mert maga is egészen beleolvadt a zene kozmikus élményeibe. S ez a fogékonysága élte fogytán egyre fokozódott benne. A szellemnek ez a magasabb rétegekbe való menekülése — írja nem sokkal halála előtt — sohasem ment számára könnyebben, sohasem bizonyult termékenyebbnek, mint öregkorában. Ennek okát az embernek abban a saját énjétől való, fokozatosan végbenemő felszabadulásában keresi, ami a testi életerő csökkenésének következménye. Öregkorban közelebb érezzük magunkat az egész mindenséghez s a lelki szálak, amelyek hozzáfűznek, mind erősebbé válnak.

«A zene — így pillant vissza Apponyi hosszú pályájára —

egész életemet befolyásolta. A zene óvott meg az ellaposodástól és bátorított magas célokért való törekvéseimben: hálát adok Istennek, hogy megajándékozott a zenével és a művészekkel, mert nekik köszönhetem, hogy annak szépségeit megérteni és élvezni tudom». (*Élmények* 91. l.) A zene Apponyi lelki életének, egyben világnézetének egyik leglényegesebb eleme volt, amely nagy szerepet játszott egyéniségének kialakításában. Sőt azt vallja önmegfigyelése alapján, hogy a zene politikai tevékenységét is jelentékenyen befolyásolta. Nem azt akarja ezzel mondani, hogy Bach, Mozart, Beethoven, avagy Wagner műveiben keresett volna felvilágosítást valamely vámpolitikai vagy nemzetjogi kérdést illetőleg, vagy hogy egy quartett-tételből le tudott volna vezetni közjogi elméletet vagy közigazgatási reformgondolatot. Ellenben egészen világosan érezte, hogy a magasabbrendű zene még politikai téren is mennyire fokozza felfogóképességét, mennyire megkönnyíti számára a szétforgácsoltnak látszó jelenségeknek egybefoglalását és áttekintését, abba a szellemi egységbe való beállítást, amelynek folytonos szemmeltartása nélkül nincs magasabbrendű nemzeti vagy világpolitikai gondolatmenet. Ugyanezt az egyetemes szellemi látást szolgálta lelkében a filozófia is a maga elvont gondolkodásával; a zene azonban tantételek közvetítése nélkül egyszerre vitte bele az egységet és összhangot fogékony lelkébe. Éppen ezért, ha nagyobb szellemi torna előtt állott, például heves parlamenti vita előestéjén, akkor erre legjobban úgy készült, ha meghallgatott egy Beethoven-szimfóniát. Ez — mondja — többet ért, mintha napokon keresztül dolgozott volna. A zene tehát Apponyi számára nemcsak a gyönyörűség pillanatnyi élménye volt, hanem állandó lelki megtermékenyítés, amely mindennapi életére, sőt politikai gondolkodására is kihatott, amikor már a zeneélmény közvetlen élvezete régen elhangzott. Beethoven alpesi magaslatairól magával hozta az életbe a dolgok egyetemes felfogására való fokozott képességet, tágasabb környezetfelfogással végezte napi feladatait, hatékonyabban érezte, hogy egy nagy közösség törvényeibe és követelményeibe beilleszkedve dolgozhatunk csak eredményesen. Különösen érvényesnek érezte ezt mint

politikus arra a feladatra nézve, amely a nemzet sorsának irányítása. Az egyetemességnek érzése, minden nagy probléma minden más problémával való összefüggésének meglátása, terek és idők, nemzetek és világrészek áttekintése a magasabb államférfíui minőségnek egyenesen feltétele. Erre pedig a lelket a filozófia mellett a legmagasabb zenei alkotásoknak, köztük elsősorban a Beethoven-i zenének megértő élvezése képesíti.

De nemcsak az egyetemes látásnak logikai készségét fokozza a zene, hanem az ember etikumát is emeli. A szépség, igazság és jóság értékei a zenében is azonosulnak. Abban az ádáz harcban, — mondotta Apponyi a Beethoven-centenárium alkalmával — amely minden egyes ember belső életének drámája s onnan szükségszerűleg kihat az egész emberi társadalom egészséges vagy egészségtelen voltára, a bennünk lakó magasztos és alacsony hajlamok küzdelmében, a beethoveni szellem a magasságnak szövetséges társa; nem tart semlegességet, amint ezt bizonyos esztétikai elméletek a művészettől kívánják, hanem színt vall a mellett, ami magasztos, az ellen, ami aljas, koronatanúja az Isten képmásának az emberben.» (*Beethoven halálának századik évfordulója*. 1927. 17. l.)

Apponyi saját élményei alapján mélyen meg volt győződve a zeneművészetnek nagy világnézetalkító szerepéről. Valamint a vallás — mondotta — nem csupán a papokért való, a tudomány nemcsak a tudósokért, a művészetek egyeteme nem a művészekért, hanem mindez az egész emberiségért, minden ember erkölcsi, értelmi és érzelmi fölemeléseért: akkép a zene sem a zenészek kiváltságos tulajdona, hanem minden léleké, amely fölemelkedni vágyik és tud a konkrét dolgok legfinomabb kifejezésén túl, annak az egyetemességnek sejtésére, amelynek földi kifejezője a zene. A megszólaltatás a zeneművészek kiváltsága, akik meg tudják találni a hangoknak a maguk törvényei szerint artikulált legmegfelelőbb beszédét. De mindnyájunknak szabad olykor ezekbe a magasabb régiókba fölemelkedni, majd onnan bensőleg elmélyítve a földre visszatérni. (Az Orsz. Magy. Kir. Zeneműv. Főiskola Jubileumi Emlékkönyve. 1925. 9. l.)

Még csak tizennégy éves volt, amikor először adatott meg neki, hogy a zene titokzatos magasságába emelkedjek : kalksburgi zenetanára Beethoven Pathetique-sonátájának adagióját játszotta el előtte, amikor döbbenetes csodálkozás fogta el a kis Apponyit. Ekkor eszmélt rá először arra a megkapó új világra, amelybe a nagy zeneművek belső tartalma a fogékony lelket lendíti.

Érthető, hogy ilyen mély zenei élmények birtokában mint fiatal képviselő első beszédét az országgyűlésen a zeneakadémiáról mondotta, amelynek felállítását erélyesen sürgette. Miért? Mert mélyen át volt hatva a zeneművészetnek a nemzeti kultúra fejlesztésében játszott jelentős szerepéről és hivatásáról. A zene a nemzeti világnézet és kultúra egyik lényeges eleme. A nemzeti zeneművészet fejlesztése főiskola útján különösen jelentős oly népnél, mint a magyar, mely erős zenei képességgel van megáldva. Ezt a benne szunnyadó zenei képességet saját nemzeti egyéniségének kibontakoztatására nagy gonddal foglalkoztatni kell. Dalos nép vagyunk, teli melódiával, harmóniával és ritmussal. De éppúgy, mint minden egyéb nemzeti sajátosságunk, ez is szigorú fegyelmezést kíván, hogy erejét igazi alkotó munkára koncentrálja. Komoly magyar zeneművész-nemzedéket csak itthon lehet nevelni : ezért szükséges a zeneművészeti főiskola. Ha zeneművészeink kizárólag külföldön nevelkednek, akkor előbb-utóbb önkénytelenül is elszakad művészetük idegen befolyás alatt a magyar nemzeti szellemtől. Ha magyar emberek maradnak is, szellemük idegenné válik s így a nemzet szellemi tőkájének jelentékeny része nem-nemzetivé, nem-magyarrá változik át.

Minduntalan hallszik a szó : magyar zenét kell teremteni! Apponyi az egyetlen utat, amely idevezet, abban látja, ha *magyar* zeneművészt nevelünk, vagyis : ha a legkiválóbb zenei tudást adjuk erőteljes magyar tehetségeknek a magyar nemzeti szellem légkörében. A művészi nevelésben Apponyi a teljes liberális elvét vallja : a művészt fel kell szerelnünk a művészetéhez tartozó technikai tudással, amely szárnyainak használatára képesíti, de aztán engedjük repülni s ne adjunk neki más utasítást, mint ezt : Alkosd

lelked sugallata szerint a legjobbat, amire képes vagy. Az alkotó szellem csak így fejtheti ki egész erejét, bontakoztathatja ki szabadon valódi egyéniségét. Az a forrás, amelyből a magyar zene fakadhat és fakad, egyes-egyedül a művész erőteljes magyar egyénisége, amely magától nyomja rá a magyar bélyeget alkotásaira. Nem bizonyos külsőségeknek, a magyar népdal és csárdás ritmikáinak mesterkéltszabásában rejlik a magyar zenei géniusz, hanem a magyar egyéniség szabad kibontakozásában. Amazok nem nélkülözhetetlen kellékei a magyar zenének, hisz felhasználták őket idegen zeneszerzők is, a nélkül, hogy alkotásaik ezzel mindjárt tősgyökeresen magyarrá váltak volna. Brahmsnak magyar táncai szépek ugyan, de hamisítatlan német jellegűek, amilyen német katona a porosz huszár, bár atilla feszül rajta.

Nem külsőszerű motívumok, hanem a *lélek* sajátosságai kölcsönöznek nemzeti típust a zenének. «A németnek töprengő mélysége és széles gondolatvilága, a franciának könnyed eleganciája és szellemessége, az olasznak izzó szenvedélye és játszi vidámsága: ezek a tulajdonságok nyilatkoztak meg önkénytelenül zenei alkotásaikban. Ezek adták meg ez alkotásoknak a nemzeti típust, nem pedig holmi mesterkéltszallagok... Beethoven nem akart tudatosan német zenét írni, sem Verdi olaszt, de mivel hatalmas egyéniségük erőteljesen német, illetve olasz volt, ezért zenéjük, mely ennek az egyéniségnek teljességéből fakadt, németté és olasszá lett, s mássá nem is lehetett.» A magyar művészet nemzeti szellemének megőrzése miatt tehát rendkívül fontos, hogy a tanulás és érlelődés döntő időszakában a magyar tehetség ne idegen szellemi éghajlat alatt nőjjön fel, hanem a magyar érzés- és gondolatvilág folytonosan és közvetlenül éltető hatása alatt.

Apponyi amint a világnézetnek, akkép a nemzeti életnek és szellemnek kialakulásában is rendkívüli jelentőséget tulajdonít a zenének. Ennek igazolására még Deák Ferenc tekintélyét is megidézi. A haza bölcse, amikor Apponyi 1873-ban a képviselőházban a zeneakadémia felállításáról szóló szűzbeszédét elmondotta, melegen üdvözölte őt, de hiányolta, hogy még egy érvet nem hozott fel, t. i. azt, «hogy

ebben az országban, ahol annyi a széthúzás, versenygés, pártoskodás, valóban szükség van egy intézményre, amelyben harmóniát tanítanak». Apponyi egy félszázad multán is nagyon komoly értelmet tulajdonított e tréfásan mondott szavaknak: «Legyen igenis nemzeti életünk hasonló a zeneihez; legyen benne a *melosz* képmására, mely az egymást követő hangoknak titokzatos egymásra vonatkozásában és egységében áll, céltudatos következetesség és egységesség elhatározásainkban; legyen a *harmónia* útmutatása szerint, amely az egyidejűleg megszólaló hangok összhanggá való egybeolvadása a melosz szolgálatában, a nemzetben élő gondolatok, irányzatok, erők összhangba tömörítése a nagy nemzeti elhatározások támogatására; legyen ebben a munkában erőteljes, férfias *ritmusa* a törhetetlen akarásnak; legyen ekkép a zene szentháromsága: *melódia*, *harmónia* és *ritmus* életteljes szimboluma.» Ebben a remek gondolatpárhuzamban forrasztotta össze Apponyi a zenének és a nemzeti életnek látszólag különmemű eszméit.

Apponyi nagyrabecsülte Bachot, aki egy hatalmas architektúra ritmusán emelte fel a melódiát az érzékiség fölötti régióba; élvezte Mozartot, akiből ömlött a melódia kiapadhatatlan forrása, a zene érzéki szépségének átlátszó-sága a játszi vidámságtól a leghatalmasabb patoszig. De a zene igazi transzcendens elemi hatalmát, legmélyebb misztikus mélységét csak Beethoven és Wagner remekműveiben érezte.

Beethovenre mint a hegylánc legmagasabb titokzatos csúcsára tekintett föl áhítatos félelemmel és remegő meghatottsággal, mert «ő általa nyílt meg az emberiségnek a zene legbensőbb szentélye, ő általa vált az elvont zene nyelve legérthetőbbé, legáthatóbbá, legmegrendítőbbé, de egyszermind a mi nyelvünk szavaira legkevésbé lefordíthatóvá». Beethoven tudott a külső világ jelenségeitől legjobban elfordulni és a saját bensejébe nézni, magát a nagy mindenséggel lényegileg egynek érezni. Az alkotó zeneművésznek ez a titokzatos belső izgalma, mely hangokban megszólalva, a hallgatóban rokon élményt indít meg, senkiben sem ment végbe oly tisztán és mélységesen, mint Beethovenben. Annyira megélte a zene misztikus lényegét, hogy ez még

akkor is a legszédítőbb szellemi magasságba ihlette, amikor a testi hallás számára már megszűnt s mintegy önbefalazott állapotban alkotott. Apponyi a zenei élménynek ebbe a csodálatos magaslatába követni tudta a Mestert: átváltott inspirációja költői himnuszt zeng róla: «Akit a Beethoven-i gondolat ihletettsége érintett, az látja a csúcok egész rendszerét, a hegyláncot, a vallási, az erkölcsi, a bölcsészeti, a művészeti magaslatok összetartozását, átérzi atmoszférájuk egységét s ebben az atmoszférában éri el az emberi élet legmagasabb összhangját s méltóságát». Apponyi szelleme hasonló volt Beethovenéhez, mert megértette; s azért értette meg, mert hasonló volt hozzá.

De ugyanilyen odaadással vonzódik a zene másik nagy óriásához: Wagnerhez is. Mélyen átéli Wagner egyéniségében a művész és a filozófus benső egységét: egyetemesen látó lelke egész életén keresztül utolsó percéig iparkodik a wagneri zenedrámákba elmélyedni, amelyek nagy világnézeti kérdéseket, a világ mivoltára s az élet értékére vonatkozó elveket plasztikus képek mozgalmasságában, csodálatos drámai erővel, újszerű és megkapó zenei kifejező eszközökkel szemléltetnek. Megfogta Apponyi bölcselkedő lelkét Tannhäuser, akinek kínjaiban ott viaskodik az ember két természete egymással: az ösztönös érzéki vágy s a magasabbra hivatott szellemiség, a Vénusz után való sóvárgás és az eszményért való lemondás, a pusztai kéjvágy s Erzsébet tiszta szerelme. A *Lohengrin*ben újra felsötétlik Évának paradicsomi szerelme: Elza szeret, de tudásra vágyik s a tudás akarata megöli Lohengrin szerelmét. Apponyi szellemét erősen megragadta a germán gigantomachia, a Wagner egyéniségéből elemi erővel kitörő titanizmus, a Nibelung gyűrűjének hatalmas drámai freskója.

De Apponyinak legmélyebb Wagner-élménye a *Parsifal*-hoz fűződik. «Hört ihr den Ruf? Nun danket Gott, dass ihr berufen, ihn zu hören» — mondja Gurnemanz a Gral-apródnak. Ezek a szavak fejezik ki azt az érzelmet, amelynek Apponyi mindig részese volt, valahányszor a *Parsifal* hangjai ütötték meg fülét. Szinte földöntúli áhítat fogta el, mikor Bayreuthben 1881-ben először hallotta ezeket. A mű szöveg-

könyvét maga Wagner küldte meg baráti ajánlással nagy magyar hívének. A könyvecske Apponyi könyvtárában Dante és Platon szomszédságában foglalt helyet, tehát a filozófiai polcon. A *Parsifal* már első olvasás, majd hallás után a legmélyebben ragadta meg lelkét, de — mint az 1930. évi bayreuthi előadás alkalmából írja — csak sokkal később tudott igazi lényegébe behatolni. Apponyi a *Parsifal*-nak világnézeti és esztétikai magyarázatával a legkiválóbb Wagner-kutatók sorába lépett.

A *Parsifal*ban a *Nibelung Gyűrűjének* természetes filozófiai továbbfejlődését pillantja meg, amely a *Gyűrűben* rejlő megoldatlan problémát megnyugtatóan oldja fel. A *Gyűrű* a féktelen és kíméletlen hatalomvágy drámája, a korlátlan hatalomért vívott vad küzdelem színtere, amelyben Wotan, a hatalmasok leghatalmasabbja is megsemmisül. Wagner az indus Nirvana-gondolatot, az eredeti tudatlanság éjébe való visszatérést, mint végső célt, vetíti bele a germán hősmondák alakjaiba, úgy, ahogy előbb Schopenhauer sugallta bele a Nirvana-szellemet a német filozófiába. Schopenhauernek Wagnerre való mély hatását legjobban a *Nibelung Gyűrűje* tükrözi. Schopenhauer a létre törő akaratot, mint a világ lényegét, velejében rossznak tartja: csakis az akarat megszüntetése, az élet tagadása szerinte a helyes erkölcsi eszmény. A wagneri triológiában az akarat legnagyobb arányú alakjában mint féktelen hatalomsóvárgás jelenik meg s legnagyobb képviselőjének önmegsemmisítésével végződik. Egy elvont elmejárású filozófus számára ez megoldásszámba mehet, de Apponyi szerint egy költő véglegesen nem elégedhetik meg vele, mert az *életet* kell kifejezésre juttatnia s nem a puszta gondolatból szőtt elméletet. Ezért tör elő a *Gyűrű* végén Brunhilda megható búcsúpanaszában a költői igazság, az ember valóságos lelki szükséglete oly megoldás után, melyben egy nagy érzelem bontakozik ki. A dráma maga nem tárja fel ezt a megoldást, de már utal arra, hol kell keresnünk: «Selig in Lust und Leid lasst die Liebe nur sein». Ezek a zárószavak nem tartalmaznak rendszeres filozófiai tanítást, de mély szimbolikus jelentőségük van. A *szereket* Brunhilda utolsó szava — s ez nem

jelenthet megsemmisülést, hanem állandó életerőt : másokért élni és szenvedni tudni. A hatalom nagy Gyűrű-trilógiáját követnie kellett tehát a szeretet hasonló erejű drámájának : a *Parsifal*nak. E nélkül Wagner életműve torzó maradt volna : a *Parsifal* a *Gyűrű*nek filozófiai kiegészítése. Itt kapjuk meg a *Gyűrű*ben felvetett kérdésekre a harmonikus feleletet. A szeretetre szórt átokkal most Wagner a szeretet erejét állítja szembe legtisztább megjelenési formájában : a részvétben. A féktelen életigenlés bűnét nem az élettágadás, hanem a megtisztulás szünteti meg. Ez a megtisztulás nem követi a hatalomra törekvésnek, mint ilyennek teljes kiirtását : «Denn ich verwalte nun dein Amt» — mondja Parsifal Amfortasnak, mikor küldetését beteljesíti ; a hatalom hivatallá válik, azaz szolgálattá a szeretet szellemében.

Amíg Apponyi a *Gyűrű*nek és a *Parsifal*nak ezt a benső szellemi folytonosságát és összefüggését meg nem pillantotta, addig, mint maga vallja, érthetetlenül állott a *Gyűrű* előtt : költői és zenei szempontból bámulta részleteiben, de egységre törekvő lelke nem tudta magát az egészbe beleélni. Így azonban egyszerre megvilágosodott előtte Wagner nagy életműve s azóta mindig azzal a hangulattal fogta fel, amely szükséges ahhoz, hogy értékét megélje és hatását lelkének minden zugában érezze. Ezért a *Parsifalt* csak Bayreuthban szerette igazán hallgatni, mert itt biztosítva volt számára az az ünnepélyes hangulati légkör, amelyet maga Wagner követelt meg műve számára, amikor nem engedte, hogy másutt, mint Bayreuthben adassék elő. A mester a *Parsifalt* nem pusztán kíváncsiskodó füleknek, hanem a legmagasabb művészi benyomásokat kereső s kellőképpen előkészült lelkeknek szánta. Apponyi lelke is sokáig készült rá, míg lényegét megragadta, mert Wagnernek ez az alkotása mint maga a Gral, nehezen megközelíthető magaslaton ragyog : In fernem Land, unnahbar euren Tritten Liegt eine Burg, die Montsalvat genannt — ezt mondja róla Lohengrin, mikor a brabantiaiktól búcsúzik. De ha eljutottunk hozzá, mint Apponyi a legbensőbb bensejébe, akkor a legmagasabb műélvezet.

Mélyen fájt Apponyi lelkének, hogy a keresztény világ-

nézet néhány túlbuzgó védője a *Parsifalt* a keresztény dogmatika és világfelfogás szempontjából támadta. Apponyi a *Parsifalt* igaz keresztény szellemtől áthatott, remek költői műnek tartotta s ezért a meggyőződéséért tekintélyének teljes súlyával szállott síkra (Magyar Kultúra. II. évf. 1914.). A *Parsifal*nak vallásos szempontból porondra lépő ellenfeleit Apponyi elfogultsággal vádolja, mely abból támad, hogy Wagnernek csak korábbi, Schopenhauer befolyása alatt álló buddhista bölcsekedését veszik egyoldalúan figyelembe, de későbbi keresztény irányú lelki fejlődését nem ismerik. Pedig Wagner még Schopenhauer-i korszakában is a *Tannhäuser*ben, a *Lohengrin*ben és a *Mesterdalnok*okban egész sereg igazi keresztény lelkületű alakot teremtett meg. Wagner támadói a *Parsifal*ban is csak a buddhista erkölcsi eszményi nek megfelelő alakokat és gondolatokat keresik. De Apponyi kijelenti, hogy ő meg vállalkozik arra, hogy ezt az ideált meg tudja találni, illetőleg bele tudja magyarázni az evangéliumnak számtalan részletébe is.

A *Parsifal* szelleme egészen összhangban van a keresztény ideológiával. Amfortas sebe nem gyógyul be, noha bűnbánó. Azonban a bűn földi következményeit a bűnbánat a kereszténység szellemében sem enyészeti el minden esetben. Ezt a kegyelmet az isteni irgalmasság Parsifal diadalmas tisztaszívűsége és könyörülete útján akarja Amfortasnak megadni. Parsifal nem a Megváltó; a Megváltó a költeményben is Krisztus. Parsifal csak a Megváltó malasztjának kiválasztott eszköze arra a küldetésre, hogy Amfortasnak gyógyulást, a Gral-lovagság intézményének megmentést és megifjodást hozzon. De Parsifalnak sok tűzpróbán, nagy lelki előkészítésen kell keresztülmennie, míg megérik arra, hogy a Gondviselés alkalmas eszköze legyen. Ez mind csupa keresztény gondolat. Kundrynak is Parsifal szív tisztasága közvetíti a kegyelmet. Amikor már ezt elnyerte, nem sóhajtozik a megsemmisülés, a Nirvana felé, hanem «szolgálni, szolgálni» az egyetlen szó, amelyet tőle hallunk, tehát nem a semmibe süllyedni, hanem cselekedni, jót tenni s ezzel gyakorolni a bűnbánatot. Amfortas óhajtja a halált, de nem a végső buddhista megsemmisülésnek, hanem az Istennel való egye-

sülésnek vágya hajtja. A nagy és magasztos Gral-jelenetben is csak a rosszakarat vagy elfogultság láthatja az oltáriszentség profanizálását. A Gral áldásától megszentelt kenyér és bor nem az oltáriszentség, hanem csak emlékeztet reá. Apponyi, hogy ezt igazolja, az egész Gral-jelenet szövegét szeretné bemutatni. Ha a költészet szabadságát is figyelembe vesszük, semmikép sem állítható, hogy a Parsifal gondolatmenete nem keresztény s hogy ellenkezik az egyház tanításával. «Wagner teljes öntudatossággal — írja Apponyi — keresztény misztériumot akart alkotni a *Parsifal*ban és ezzel akarta művészi pályafutását befejezni. Életének ebben az utolsó időszakában nem Schopenhauer uralkodott már lelkén, hanem Krisztus». Jellemző, hogy azok hidegedtek el tőle a Wagner-tanítványok közül, akik a kereszténység irányába emelkedő fejlődését nem tudták vagy nem akarták követni, akik számára tehát éppen a *Parsifal* keresztény eszmeköre idegen volt. Nietzsche, a brutális emberfölötti ember eszményének prófétája, egyenest a *Parsifal* miatt szakított Wagnerrel, akinek előbb bámolója volt.

A forradalmár és ateista Wagner fokozatosan visszatér a kereszténység alapgondolatához : a megváltáshoz, a lemondáshoz, az önmegtágadáshoz. Lázadó titáni lelke kénytelen önmagát megtagadni. Fiatalabb korában lobogó temperamentuma az emberiség újjászületésének praeludiumát a forradalomban hallja, amelyért száműzetést szenved. A republikánus Wagner a bajor király belső udvari emberévé finomodik ; a szocialista Wagner, Bakunin svájci barátja, a kapitalizmusnak nagy ellensége, a vagyonos polgárságnak tömjénezett muzikusává lesz. S végül a kereszténységet gyűlölő, ateista Wagner, Feuerbach tanítványa, a *Parsifal*-nak, a kereszt diadaldramájának szerzője. Ez a műredek, mint az ellentétekben gazdag, viharos-küzdelmes művészpályának gyönyörű befejezése, a keresztény világnézet számára csak öröm és elégtétel lehet. Miért törjük magunkat — kérdi Apponyi — annak erőltetett bizonyításával, hogy nem az? miért erőszakoljuk azt a magyarázatot, amely ellentétbe hoz avval, ami nekünk szolgálni akar? «A mesternek ez az alkotása áll legközelebb saját világnézetemhez».

Beethoven és Wagner mellett Liszthez vonzódott Apponyi legnagyobb melegséggel, nemcsak mint előadó művészhez, hanem mint zeneszerzőhöz is. Különösen mélyen élte meg Lisztnak Dante- és Faust-szimfóniáit, zongorahangversenyeit és szonátáit, de legmélyebben Krisztus-oratóriumát. Miért? Mert a filozófus Apponyi ebben érezte át az érzéki hangok hullámain keresztül a legbensőbbben a kereszténység etikai rendszerét, a hegyi beszédből a nyolc boldogságot. Bámulta Liszt lángelméjét, hogy milyen egyszerűen tudta megoldani a legnehezebb feladatot: Máté evangéliumához zenei kommentárt alkotni! Apponyi a Krisztus-oratórium hallatára átélte azt a folyamatot, amely Jézus új tanainak hallatára a megdöbbenet tömeg lelkében végbement. S ennek a lelki beleélésnek megindításához elégségesek voltak Liszt egyszerű módszerei: a baritonszóló, a vegyes kar, az orgona- és harmóniumkíséret, amelyekkel tökéletes lelki egységet tudott kifejezni. Apponyinak ehhez az oratóriumhoz írt élményszerű magyarázata valóban elsőrendű esztétikai munka (Élmények. 66. sk. 1.).

Liszt vezette be nagy magyar hívét Beethoven és Wagner titokzatos világába. Amikor 1875-ben Wagner Budapesten zenekari hangversenyt vezényelt a bayreuthi színházépítés javára, Liszt a főpróbán eljátszotta Beethoven Es-dur zongorahangversenyét négy-öt főnyi hallgatóság előtt, akik között ott volt Wagner és Apponyi. Liszt lángelméje a szokottnál is magasabbra csapongott: Apponyi lelkét fölemelte Beethoven szellemének olyan megsejtéséhez, aminőt később hosszú élete folyamán sem tudott soha meg sem közelíteni: «Felejthetetlen óra; egy félszázadnál több idő múlt el azóta, hogy ezt átéltem és e félszázad alatt mi minden ment el fejem fölött, mi minden markolt bele lelkembe; de ez az óra úgy él tovább lelkemben, mintha csak most múlt volna el, sőt mintha sohasem akarna elmúlni. Ha elmondhatnám, ha szavakba foglalhatnám akkori lelki élményemet, akkor legalább gyenge visszatükrözésben tudnám bemutatni Beethoven misztikus hatását. De ezt nem tudom».

*

Apponyi minden művésszel és műalkotással: költeménnyel, képpel, zeneművel, énekkel szemben eleve a jóakarát álláspontjára helyezkedett. Élvezni akart s nem gáncsolni, kedély útján megérteni s nem mindenáron bírálni. Csak egy esetben volt gyanakvó, sőt elutasító a művésszel szemben: ha látta, hogy nincs benne igaz meggyőződés és őszinte törekvés, hanem csak a tapsra, egyedül a hatásra vadászik, önmagát és nem művészi eszményét szereti, saját énjét célnak és nem pusztá eszköznek érzi, nem a szépség igazságát akarja önmagáért kifejezésre juttatni, hanem csak a közönség bámulatát felkelteni.

Valóban klasszikusok azok a zenekritikai tanulmányai, amelyeket agg korában (1930) a Toscaninától vezényelt bayreuthi Wagner-előadásokról írt. Egyetemes humanizmusra hajló lelke boldog volt annak láttára, hogyan egyesült a germán és a latin szellem, amikor a nagy olasz karmester közvetlenül és maradék nélkül beleélte magát Wagner szellemébe s a bayreuthi hagyományokba. Toscanini érdemét abban ismerte föl, hogy amióta ő az olaszokat behatóbban foglalkoztatja a zenekar-technikával, náluk a hangszerek hangzásának szépsége erősen megnövekedett. Az olasz zenei felfogás mindig az éneket állította a középpontba: az olaszoknál zene és ének egyet jelentett, ami zenekari technikájukban is érvényesült. «Az olasz karmester lehetőleg énekeltet minden hangszert, mint ahogyan az énekelőadásban mindig a magánhangzókra veti a hangsúlyt». Apponyi azonban úgy érezte, hogy Toscanininál érvényre jut a wagneri zenetechnika szelleme is: Észak és Dél zenei lelkét nagyszerű összhangban tudja egyesíteni.

Apponyi egész személyisége a lelki egyensúlyra és harmóniára való törekvés szimbóluma. Érthető tehát mély vonzalma a zenéhez, mely lelki életének egyik leglényegesebb eleme. Szinte Pythagoras lelke élt benne. Számára a zene a jelenségek harmonikus viszonyait érzékeltette: a világrendet, a lelki, a társadalmi és politikai egyensúlyt jelképezte. A zene magasabb fokon való átélése neki kozmikus élmény volt: a klasszikus zenei alkotásokból a «szférák zenéjét»

hallotta ki, mintha csak a nagy világegyetem és a csillagok egyensúlyát is olyan arányok biztosítanák, mint amelyek a hangok viszonyaiban találhatók.

XIII.

Történetfilozófiája.

A világnézet két immanens sarkpontja : a világ és az emberi élet, a természet és a történet. Apponyi filozófiai elmékedései, már társadalomformáló hivatásánál fogva is, inkább az emberi-társadalmi életre és ennek történeti drámájára, semmint a természetre vonatkoznak : *történetfilozófus* s nem természetfilozófus volt. Gyermekkori évei óta, amelyek egy részét Tirolban töltötte, erősen kifejlődött érzéke a természet szépségei iránt. Szerette a hegyes vidéket, ennek színpompáját, elragadtatással szemlélte azt a halvány pír, amely a nagyszerű Dolomitokat esténként lángba borította. Szerette a tengert, élvezte a tengeri vihar egész pompáját. Nem volt számára nagyszerűbb látvány, mint a tengeri orkán : hirtelen hullámvölgybe zuhan, maga előtt látva a sístergő vízhegyeket, melyek a hajót elnyeléssel fenyegetik, de már a következő pillanatban megint a hegy tetején lebeg, majd ismét a habzó vizek tátongó mélységébe zuhan, hogy újabb hullámhegy toporzékoljon előtte. Egyik amerikai útjáról való visszatértében nem tudott e látvánnyal betelni : emelkedett és boldog érzés töltötte el, mintha egy Beethoven-szimfóniát hallgatott volna végig. (Élmények. 158. l.)

A természet inkább esztétikailag, mint tudományosan érdekelte. Annál mélyebben hatolt a történelembe, amelynek valóban életbölc szemléelője volt fiatal éveitől fogva. Huszonhárom éves korában a szuezi csatorna megnyitására Egyiptomba utazik. Az emberi kultúrának itteni sokezer éves emlékei önkénytelenül történetfilozófiai elmékedésekre indítják. «Már akkor is — írja — minden anyagi természetű dolognál, ha magábanvéve még oly nagyszerű volt is, első sorban az érdekelt, hogy milyen hatással van az emberiség sorsára, keletkezésének percétől egész hatásának teljes kifej-

téséig». S hat évtizeddel később, aggastyán korában (1930), újra bejárja Egyiptomnak ősi emlékekben gazdag tereit. Most valóban történetfilozófusnak érezhette magát, hisz hatvan esztendő alatt a világtörténelemnek jókora darabját, talán a legmozgalmasabbat, maga átélte. Még látta a francia császárság fényes korát, amely Európában vezetőszerepre tartott igényt. Ennek romjaiból szemeláttára nőtt ki a német császárság hatalmas erőttől duzzadó korszaka. De közvetlen szemlélője volt a német császárság, az osztrák-magyar monarchia s Oroszország összeomlásának s tőből való politikai-társadalmi átalakulásának is: Európának egészen új térképe meredt rá, aminőre fiatalkorában nem is gondolhatott.

De ugyancsak hat évtized után látja újra az *Urbs Aeterna*-t is, amelybe ily hosszú ideig nem tette be a lábát azon diszharmónia miatt, amely 1871-ben támadt lelkében az olasz nemzeti fejlődés iránt érzett benső rokonszenve és Szent Péter sziklájához való megdönthetetlen ragaszkodása között. A történetfilozófia magas őrtornyából szemléli az örök várost: Róma csinálta Európát, közvetítette számára az antik görög kultúrát; Róma ajándékozta meg az állami és társadalmi intézményeknek sokban ma is érvényes jogi alapjaival; Róma terjesztette el a kereszténységet Európa népei között; Rómából indult ki a renaissance-kor humanizmusa, az antik kultúra értékes művészi és irodalmi tartalmának újraélése. Az újkorban Róma megosztotta vezérszerepét a francia és a germán kultúrával, sőt háttérbe szorult. De a XIX. század közepétől újra felvirágzott. Amikor 1870-ben Apponyi Rómában jár, számára az örökváros első sorban múzeális tárgy. Agg korában az élő Róma újra felpeszduilt erői kötik le figyelmét: a világegyháznak örök, de folyton megújuló hatalma, a fasizmusnak lélektani indítékai, Mussolininak személyes sugalmazó hatása és alkotóereje. Háromnegyed század történeti drámáját megélt lelke a jelent is csak az idők egy hullámának érzi. Amikor a lenyugvó nap rózsás színbe átmenő sugarai megvilágítják számára azt a csodálatos képet, amely a Colosseumtól a Szent Péter-templomig nyúlik, vallásos és bölcselkedő lelke a mulandó-

ban az örököt, a változóban a változatlant keresi. Ugyanabban a vatikáni teremben kapja meg XI. Pius pápa áldását, mint ahol hatvankét évvel azelőtt IX. Pius áldó kezei emelkedtek feje fölé. Ahogy a szertartás, a lényeg sem változott: «Változatlan a pápának egyházi hatalma, változatlan a tanítás, amelynek ő a legfőbb letéteményese; változatlan annak a nyugodt fölénynek érzése és benyomása is, mellyel az egyház a világi dolgok minden felfordulásának szemébe néz, bizván az isteni ígéletben, mely Péter sziklájának rendíthetetlenségét mindenkorra biztosítja». Történetfilozófiájának is, mint egész világnézetének, vallásos felfogása adja meg alapszínezetét.

A történeti élet szemléletéből leszűrte alaptétele, hogy élesen meg kell különböztetni az elvet s az intézményt azoktól az emberektől, akik ezeket időnként képviselik, s az emberek gyarlóságai miatt nem szabad az elvet s az intézményt megtagadni s ezek kultuszában meginogni. Apponyi bölcsesége jól ismeri lelkünknek állandó hajlamát arra a tévedésre, hogy összetévezzük az értéket magát a puszta értékhozóval, az értéket magát gyarló külső képviselőjével: pedig az érték érvényes érték marad időfölkötti módon, ha az őt időben megvalósítani hivatott egyének gyarlósága eltorzítja vagy elhomályosítja is, amikor az értéket csak prédikálja, de másképp cselekszik. Milyen alapvető érték például a szabadságnak, az emberi személy méltóságának elve! És mégis a politikai szabadság, sajtószabadság, népképviselet, demokrácia, köztársaság stb. a történeti életben a megvalósítás torz formáiban milyen rettenetes csalódásokra juttatta az emberiséget az elvet, az értéket képviselő emberek hibájából. Mindaz, ami értéket jelentő tekintély: papság, királyság, tanítótság — hová jutnak, ha csak az embereket nézzük? «De előttem — jelenti ki az értéket és értékhozót finoman megkülönböztető Apponyi — Sándor és a renaissance-pápák, előbb az avignoniak egész sorozata, sohasem szállította le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyítéknak éppen azt vettem, hogy legméltatlanabb képviselőinek botrányát is túlélte». (Emlékir. I. 22. 1.)

Amilyen filozófiai érzéke van ahhoz, hogy az idők tovarobogó árájából kiemelje az egyetemest, a megmaradót, a változatlant, a mindig értékest, épp oly friss fogékonyság él benne a körülötte lezajló történeti alakulások új tartalmai iránt. Életének utolsó másfél évtizedét az emberi történetnek egyik legforrongóbban erjedő korszakában éli át, melyben a régi társadalmi rend olyan gyökeres átalakuláson ment át világszerte, aminőt a kereszténység elterjedése óta az emberi faj nem látott. S ennek a tragikus történeti látványnak csodálatosan nyugodt szemlélője: a történet új impulzusainak értékelésében nyoma sincs benne az öregkor aggódó, a jövőt féltő konzervatizmusának. Tágas történeti távlata nagyban segíti az új eszmék fogékony megértésében. A sajátmaga történeti szerepét is jó és rossz oldalával magasabb történeti kategóriák tükrében iparkodik látni. Mit tart *Emlékiratai* végső feladatának? A korszaknak, amelyben élt és munkálkodott, a történetfilozófia próbakövére állítását: «Tulajdonképeni célom az, hogy adatokat szolgáltatssak e nevezetes korszak *történelmének bölcséletéhez* és ezzel hasznos útmutatásokat a jövőre. E cél előtt háttérbe szorulnak az önéletrajzi szempontok». A nemzet legújabb történetének egyetememes szempontok szerint való látásából irányelveket óhajt leszűrni a további fejlődés tervszerű és tudatos formálására. Történeti alapon akarja kihúzni a jövőbe a magyar politikai fejlődés irányvonalát.

Ifj. gr. Andrássy Gyulának jelentőségét is a magyar nemzet életében abban látja, hogy a nemzeti politikának «történelembölcsészeti módszerét» alkalmazta. Ezzel ismerte fel Andrássy «a nemzet sorsának azt az alapvető tényét, hogy számára a fennállás is probléma, hogy tehát a lét biztosítása a magyar politikának első feladványa, mely mögött a miként-lét kérdései háttérbe szorulnak». (Akad. emlékbeszéd. 3. l.) A történetfilozófiai módszer győzi meg a magyar államférfiút arról, hogy amint a múltban a magyar alkotmányfejlődés páratlan folytonossága és a nyugati szellembe való bekapcsolódása voltak azok a pillérek, amelyeken a magyar nemzeti lét szilárdan nyugodott, a jövőre nézve is, bár változott alakban, csakis ezek lehetnek a nemzeti

életet fenntartó és új fellendülésre képesítő erők. Andrássyban «a történelem filozófiájából táplálkozó politikai elme típusát» szemléli, amelyé Apponyi szerint a jövő, mert egyedül ez képes az események mélyebb okait felfogni s így mind a napi tapasztalásokból, mind a multból gyakorlatilag használható következtetéseket levonni (1. m. 16. l.). Apponyi azonban — részben ellenmondva önmagának — kénytelen elismerni, hogy az államféfira nézve a történetfilozófiai elméletieskedés és túlzó doktrinarizmus tragikus veszedelem kútfeje lehet. Ezt Apponyi éppen Andrássy politikai pályafutásán szemlélteti: «Gyakorlati politikát is csak történelmi méretekben tudott felfogni, és mivel a napi politika követelményei ezekkel állandó ellentétben állottak, nem tudott érvényesülni. Hiába : *on a les défauts de ses qualités*, mindenki meg van terhelve erényeinek hibáival. Andrássyban, mint gyakorlati politikusban talán a hibáig volt fokozva a nagyvonású történelmi gondolkozás, az egész elme lefoglaltsága a dolog lényege által». (7. l.) Ennek a jellemzésnek tükrében magának Apponyinak is, mint gyakorlati politikusnak, alakját teljes hűséggel szemlélhetjük. Több volt lelki ötvényében a fogalmi-filozófiai gondolkodás nemes aranyfémé, mint az élet feltételeihez rugalmasan alkalmazkodó, ösztönszerű gyakorlati intuíciónak kevésbé csillogó, de a történetet biztosabban formáló acéleleme. Az elmélet és gyakorlat között sikongó diszharmónia az oka annak, hogy amikor európai mértékkel mérve is Apponyi és Andrássy a legmagasabb történetfilozófiai és államelméleti színvonalat képviselték, ugyanakkor fényes elméjük minden fáradozása ellenére a nemzet ezeréves történetének legmélyebb pontjára súlyodt.

De aztán senki sem tett annyit a világ nemzetközi fórumai előtt, hogy a nemzetet a mélységből fölemelje, mint Apponyi. A magyar kérdést, mindjárt az első alkalommal, amikor végre a nemzet megszólalhatott, a békeparancsnak a francia külügyminisztérium óratermében való átadásakor, történetfilozófiai magaslatra emelte: rámutatott a változó, a hatalom pillanatnyi erőjátékának szeszélyéből támadó történelmi tényezőkkel szemben azokra az állandó, előbb-utóbb diadalmaskodó nagy országformáló történelmi erőkre, amelyek

józanul nem engedik meg egy ezeréves államnak erőszakos szétदारabolását. Három nyelven csendült meg a nemzet bírái, a *big four* előtt Apponyinak méltóságteljes, a történeti élet nagy metafizikai és erkölcsi elvein nyugvó szava: «Magyarország feldarabolása sem faji szempontból, sem a népek szabadságának szempontjából nem helyes, mert csak azt eredményezné, hogy a hegemonia az egyik népfajról a másik népfajra szállna át... Minek azzal a fikcióval élni, hogy a Magyarországon élő nem magyar anyanyelvű lakosság el akar szakadni az országtól, amikor az igazságot oly könnyű népszavazással megállapítani... Európa újjáépítése és az európai viszonyok megszilárdítása összeférhetetlen Magyarország feldarabolásával... Magyarország politikai szervezetét ezeréves történelem szentelte meg, s természeti törvény spontán és állandó működésének eredménye. De ennek az országnak nyugalma és szilárdsága feltétlenül szükséges Európa nyugalamához és szilárdságához».

Később a Nemzetek Szövetségében elért nagy sikereinek és feltétlen tekintélyének forrása első sorban az volt, hogy ezt a nemzetközi intézményt mindig mint az egész emberiség egyetemes fejlődésének eszközét az idealizmusnak magas és átfogó történetfilozófiai szempontjából nézte, ha mindjárt időleges gyarlóságai előtt sem húnyt szemet. Hitt abban, hogy a Nemzetek Szövetsége az egész emberi társadalomnak kollektív s nem pusztán egy-egy nemzet egyéni érdeke. Az egyetemes humanizmusnak eszméjét összhangba iparkodott hozni a fejlődésben a nacionalizmusnak ma oly elemi erővel feltörő eszméjével: hogyan élhetnek majd a jövőben a népek egymás mellett ezen a földtekén, egymásnak életjogát tisztelve s vad, hódító ösztönük önzéséről lemondva? mi a kilátásunk az egyetemes emberiségnek ilyen irányú történeti fejlődésére? mennyi észszerűség van a világtörténetben?

Hasonlóképp az érületen kívül történetfilozófiai elmékedések utalják Apponyit a legitimizmus körébe is, de nem pusztán az észszerűség, hanem a történeti erők tapasztalaton alapuló tisztelete és megbecsülése alapján is: ha nincs a nemzet életében szilárd jogfolytonosság, ha elhagyja a nem-

zet az ezeréves történeti alapot, akkor az egész magyar jövendő a forradalmi elvnek szeszélyes talajára kerül. Ezen a ponton is találkozunk Andrássy Gyulával nemcsak érzületben, hanem a «történetbölcshészeti módszer» alkalmazásában is.

*

Apponyi gazdag szelleme nemcsak a történet metafizikája felé fordul különös érdeklődéssel, hanem a *történettudomány ismeretelméleti szerkezete* is elmékedésének tárgya. Helyesen állapítja meg a fantáziának szerepét a történelmi megismerésben : a fantázia kombináló ereje elemi szükséglete a történetbúvárnak, aki a régmultat töredékes források alapján új életre támasztja, egyének és korok letűnt lelki világát fennmaradt szórványos külső jelekből újraalkotja. «Amint a nagy szobrász a megmaradt torzóból az emberi test ismeretének alapján az egész szobrot rekonstruálni képes : éppen úgy eleveníti föl egy Gibbon, egy Mommsen, egy Ranke néhány hézagos adatból az egész multat, mert ama néhány adatban művészi szemük meglátta azt, ami egy epochára, ennek hőseire és tömegeire nézve jellemző. A teremtő fantáziának ezen közreműködése nélkül a történettudomány csak holt és üres adathalmaz, melyből éppoly kevés hasznot meríthetünk, mint gyönyörűséget». (Aest. és politika. 36. l.)

Apponyi azonban távolról sem intellektualizálja el a történeti megismerést : jól látja ennek érzelemszerű, irracionális elemeit is. Világosan felismeri a történeti megismerés élménybeli előfeltételét : annak, aki a multat újraéli és újraszerkeszti, a multtal lelkileg egyneműnek, hozzá hasonlónak kell lennie. A rég letűnt lelki világ és az újra átélő történeti szemlélő között lelki együtthangzásnak (homofóniának) kell lennie : különben hiányzik a helyes történelmi megértés útja. Különösen érzi Apponyi a történettudományi ismeretelmélet e tételének érvényét akkor, amidőn aggkorában Egyiptom sokezeréves műemlékei előtt áll : az egyiptomi kultúra hatalmas maradványai megdöbrentően, de merőben idegenszerűen hatnak reá, nem érez velük sem tartalomban, sem formában belső szellemi közösséget, amely viszont azon-

nal föltámad, mihelyt görög, római vagy őskeresztény művészeti, irodalmi vagy filozófiai régiségekkel áll szemben. Miért? Mert mai kultúránk az utóbbiakon alapulva, belőlük történeti folytonosságban fejlődve, ugyanabból az értékelési-érzelmi forrásból táplálkozik. Ellenben az egyiptomi ókort ha megcsodáljuk is, nem érzünk vele lelki közösséget, az értékelésbeli teljes különbség eleve útját szegi a mélyebb megértésnek és vonzódásnak. «A mi gondolkodásmódunkkal és érzelmeinkkel nem is tudjuk magunkat abba a korba beleképzelni; ha netán hosszabb tartózkodás folyamán elfog is bennünket a megfelelő hangulat, akkor is csak úgy bírunk visszagondolni az ősi Egyiptom lakóira, mint valamilyen más bolygó idegen emberfajára. Egészen a mélyből kell méríteni, hogy napvilágra hozzunk valami közös emberi vonást, de még akkor is visszamarad valami idegenség, mintha valahogyan küzdenünk kellene belső érzéseink ellen». (Élmények. 98. l.) Ellenben, ha az egyiptomi történeti emlékek között rábukkanunk a görög vagy a római kultúra egy-egy darabjára, azonnal otthon érezzük magunkat.

Apponyira lenyűgöző hatással vannak az ó-egyiptomi építészeti emlékek óriási méretei, nagyságuk és fenségük, a tudatos rendszer benyomását keltő esztétikai összhangjuk. De mindez hideg és nyomasztó vegyes érzelemmé olvad össze lelkében. Apponyi finom lelki önelemzése csakhamar megtalálja e paradox élmény mélyebb hátterét az ó-egyiptomiak másvilági hitének a mienkétől egészen elütő természetében. A régi egyiptomiak a túlvilágot merőben e földi világ hasonlóságára gondolták. A halál utáni életet csak testileg tudták elképzelni, ezért fordítottak oly nagy gondot a holttestek épentartására. Hitük szerint a halott a másvilágon is földi rangjához méltóan él: innen az előkelő emberek sírjainak pazar művészeti kultusza. Ez a keresztény felfogás számára teljesen idegen; mert előtte minden lélek a másvilágon egészen egyforma földi körülményeitől függetlenül: csak az erkölcsi érték számít. Az egyiptomi gondolkodás szerint a hatalmasoknak a túlvilágon is megmarad kiváltságos helyzetük: ott is rengeteg rabszolgájuk lesz, ott is uralkodnak, a gyengébbeket elnyomják, az ég minden java az övék.

A csodálatos egyiptomi kultúrából teljesen hiányzik a keresztény világnézet magja : a szeretet. Az embernek, mint ilyennek, megbecsülése, a valódi emberszeretet nem volt meg értékrendszerükben. Ezért a nagy tömegeknek kegyetlen és túrheteretlen elnyomása egészen természetes társadalmi állapot és állambölcsesség volt számukra. Innen érthető alkotásaik bámulatbajító monumentalitása : az akkori hatalmas technika csak az emberi élet határtalan semmibevevése és kegyetlen kihasználása útján tudott ilyen méretekben kibontakozni. Nem idegen előttünk az ó-ind filozófia, Kína ősrégi bölcsesége, a görögök és rómaiak társadalmi élete és államrendszere, mert kisebb-nagyobb mértékben mindegyikben megvan az általános emberszeretet, amely alapvető tételként a krisztusi tanok nyomán épült bele az emberiség lelkiismeretébe. De az egyiptomi kultúrában a humanizmusnak szikrája sem lelhető fel : ezért oly merőben idegen számunkra. A világnézet közös lelki nevezője, az erkölcsi szellem egyenlősége, mint a történeti megértés alapja, hiányzik.

A Nilust egész szélességében átszelő nagy asszuáni záróművek szemlélete Apponyt remek történetfilozófiai elmélkedésre ragadja. Először a festő szemével nézi a technikával megrendszabályozott vízésést : úgy érzi, hogy az ember esztétikailag nagyot vétkezett, amikor a természeti erők vad, de nagyszerű játékába beleavatkozott. De rögtön szembezegezi ezzel az emberi akarat szépségét, amely diadalmaskodott a természet szilaj erején s az alkotás nagy etikai erejét, amely az emberek millióira áldást szór, amikor az öntöző művek Egyiptom mezőgazdasági javait megsokszorozzák. Ebben a modern technikai alkotásban már van humanizmus : itt a haladás nem táplálkozik embervérből és szenvedésekből, hanem sokezer embernek megélhetési lehetőséget nyújt, szegény és gazdag egyformán hasznát látja. A társadalomerkölcsi szempont világít rá az ó-egyiptomi hatalmas csodaműveknek s a modern technika alkotásainak nagy különbségére. Az asszuáni vízműveket nem rabszolgák, nem hadifoglyok alkották, mint a fáraók emlékműveit, hanem önként idesereglett, jó keresethez jutó olasz, görög és egyiptomi munkások ; a modern technikának ezek a művei nem

egyed uralkodók hiú dicsőségvágyát szolgálják, hanem egy egész nép közös érdekét és javát. Ilyen szemszögből nézve az asszuáni záróművekben Apponyi jóval több poézist talál, mint a legpompásabb faraó-korbéli építkezésben: a mai műszaki tudomány etikai költészetét. Az emberi történetnek az a szomorú fejezete, amelyben egyik ember a másik kizsákmányolására törekszik, még távolról sem ért véget. De az óriási haladást a piramisok és az asszuáni gátak keletkezésének erkölcsi különbsége a történet mérővesszején eléggé szembeszökően szemlélteti.

XIV.

Apponyi a magyar történelemben.

Mi volt Apponyi történeti hivatása, amelyet maga is küldetésének érzett? A nemzet jogaiért, a nemzeti élet teljességéért való küzdelem itthon a bécsi hatalom ellen, majd a nemzet nagy tragédiája után az egész világgal szemben. A magyar történetnek ugyanazt a keserves útját járta, mint a sok nagy közül II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi, Kossuth és Tisza. Mi kapcsolja Apponyit ezekhez a nemzeti hősközhöz a világnézetben és életküzdelemben? Mi az eszmények közösége bennük? S mi az eszközök különbsége, bár ennek ellenére egy célra törnek?

Rákóczi, Széchenyi és Apponyi világnézetének közös centruma az Isten: mindhárman a maguk életét e földön csak előkészületnek tekintik az örök életre. Mélyen hívő s vallásukat állandóan cselekvőleg gyakorló lelkek, akik előtt az Isten parancsa a legfőbb norma. Vallásuk tanaiból merítik az erkölcsi erőt a nemzetük fölemeléseért vívott küzdelemben. Rákóczi zászlaját *Pro Deo et libertate* bontja ki, mindennap Szent Ambrus *Te Deum*-himnuszát suttogja, lelkiismeretét a legkeserűbb büntudattal naponként vizsgálja, aminek tanúsága a *Confessio Peccatoris* megrázó önelemzése. Kétségbeejtő életfordulatain csak a vallásos érzés tartja meg lelki egyensúlyát. Széchenyinek egész reformátori pályáját a vallásos érzés sugallja, lelkét folyton a büntudat rágja, amin csak a gyó-

nással tud segíteni; naplója lelkiismeretének mintegy gyakorló iskolája, állandó lelki feszültségét enyhítő önvallomása. Apponyinak egész világfelfogását és politikai eszmekörét vallásos meggyőződése színezi; a vallás védelme indítja el politikai pályájára; hidegebb és egyensúlyozottabb szelleme nem tár elének az Istenhez intézett olyan szubjektív forró vallomásokat, mint Rákóczinak vagy Széchenyinek önvizsgálata, de lelkét állandóan elemzi s gyónással és az eukarisztia vételének fönséges élményével erősíti.

Mindhárman állandóan elvszerű állásfoglalásra törek-
szenek a világgal és étellel szemben, lépten-nyomon elmél-
kednek az emberi élet és történet végső értelméről: filozófusok,
mégpedig idealisták, akik nem a földi javak és a hatalom,
hanem a szellem és erkölcs uralmában érzik a tökéletes-
séget, mint végső rendeltetésüket. Mind a hárman az arisz-
tokratikus származás tekintélyével, nagy történelmi családok
méltóságával indulnak pályájukra. Vallásos érzésük alapján
személyes hivatásuknak, egyenest erkölcsi kötelességüknek
érik a közügyekkel való foglalkozást, a nemzetért való
odaadó küzdelmet és önfeláldozást. Vallásos-filozófus lelkük
előtt a nemzet erkölcsösebb, tökéletesebb állapota lebeg s ezt
az ideált alkarják átültetni a valóságba. Mind a hármukra
jellemző az *egész* nemzetnek magukhoz való ölelése, az egész
nemzet fölemelésére való törekvésük. Rákóczi lelkéből merő-
ben hiányzik az az éles társadalmi dualizmus, amelyet Wer-
bőczy Tripartituma vont meg nemes és jobbágy között; vallásos
érzése szociális emberré is avatja, a mélyen átélt felebaráti
szeretet a jobbágyok védelmére sugallja. De ugyancsak ebből a
vallásos alapú társas érzésből, a kereszténység universalis
humanismus-ából támad Széchenyi ellenszenve is a rendiség
jobbágyelnyomó uralma ellen. Ugyanerről a lelki töről fakad
Apponyinak demokratikus érzülete, már ifjúkorában a munkásosztály
társadalmi fölemelésére, az ember méltóságát és öncélúságát
hangoztató szociálpolitikára való törekvése. Széchenyi politikai
pályáját igazában a *Hittel* kezdi, amelyben a rendiséget támadja,
de viszont ezért neki is sok támadásban van része: majdnem nemzetgyalázással
vádolják a magyarságot önismeretre rázó korbácsütései miatt.

Apponyi is politikai nekiindulását társadalom- és gazdaságpolitikai kérdések fölvetésével kezdi, «szociális olajcseppeket» követel, de ugyanaz a sorsa, mint Széchenyinek : fekete szocialistának bélyegzik. Széchenyit azonban feltétlen küldetés-tudata s agresszív természete tovább űzi megtorpanás nélkül a megkezdett úton, mert eleme az eszmékért való belső és külső harc, Apponyi ellenben hivatásában átváltódik s közjogi térre viszi át küzdelmét, ami legtávolabb állott volna Széchenyitől. Mind a kettőjük lelkének mély vallásos rétegeből állandóan az erkölcsi tökéletesedés vágya tör elő, a maguk megjavításán iparkodnak : ez Széchenyinek nagy öntudatos belső küzdelmébe, gyötrő élményeibe kerül, ellenben Apponyi számára szelíd és harmónikus egyénisége viszonylag könnyűvé teszi a perfekcionizmust, magánéletének és közéletének összhangját. Mind a két lelket nagy erkölcsi patosz hatja át : a maguk s a nemzet erkölcsiségét akarják emelni. Ez a törekvés Széchenyinnél mélyebb, kritikussabb és megrázóbb ; Apponyinál sokszor a külsőszerűségekkel, látszattal és formalizmussal is megelégedő, ezért kevésbé hatásos.

Mind Széchenyi, mind Apponyi idealista ; de amíg Széchenyi az eszmények valóságba való átültetésének eszközeit is tüzetesen keresi, a végső eszmények kultusza nála a legerősebb reális érzéssel, kínzó valóságglátással, a tettvágy sistergően szenvedélyes dinamikájával párosul : Apponyinak lelki egyensúlyát mindig megőrző, hidegebb egyénisége többnyire megmarad az eszmények ritkább levegőjű filozófiai és retorikai körében, az eszmék nagy körvonalainak távlatában ; a gyakorlati megvalósítás részleteibe nem merül bele fanatikus erővel. Széchenyi is filozófus-természet, de az élet nagy realistája, a politikai aktivizmus képviselője is : Apponyi ellenben az eszmék immanens történeti erejében bíz, azt hiszi, hogy megvalósulásuk útja már csak a pusztá logika ügye.

Széchenyi őseredeti alkotó lángelme, Apponyi elmélkedő géniusz, inkább meglévő gondolatáramlatok ékesszavú kifejezője s formulázója, semmint új eszmék teremtője és szívós végrehajtója. Mind a ketten reformátori szellemek : Nyugat haladása lebeg mintául szemük előtt. Széchenyi

gyötrő élmények, keserves önmarcangolás közepett rajzolja ki magának a jobb jövő képét; ösztön és intuício úzikergeti; reformtervei lelkével, egész valójával abszolút módon azonosulnak, reform és ő egyet jelent: Apponyi is elégedetlen a nemzet állapotával, reformokat akar, de ezeket hideg ésszel szerkeszti meg, tervei bámulatos műveltségének és olvasottságának doktrinér termékei, de nem a lényeglátó ösztön vulkánikus kitörései; mindig a distancia pátoszának előkelő nemével hideg távolban tudja tartani én-jét magától a tárgytól, nem olvad vele mindenestül össze, nem válik vele merőben eggyé, mint Széchenyi. Apponyi az apollói típusnak, Széchenyi a dionysosinak képviselője; Apponyi a hideg tudás, Széchenyi a forró megélés embere. Széchenyi sokszor csak foltokban, izzó élményekben, egy tűzhányó lökéseiben, rapszodikusan gondolkodik; Apponyi mindig logikus, szinte tudós rendszerességgel elmélkedik. Mind a kettő előtt a romantika történetfilozófiájának gondolatköréből felfakadó eszmény ragyog: a magyarságnak élő organizmussá nevelése, amely tudatos abban a hivatásában, hogy az emberiség fejlődésének ő is tényezője, az emberiség haladásában neki is történeti szerepe van.

Ezért mind a ketten a magyar faji öntudat, az eredeti magyar nemzeti szellem apostolai, az egész nemzetet felölelő egység rajongó hívei, a nemzeti élet kiépítésének történeti demiurgoszai. Hivatásukat mindketten csak a dinasztíával együtt, forradalmi elszakadás nélkül, akarják elérni. Örökösen védik a nemzet jogait, s ha kell, támadják a dinasztíának ránk nehezedő hatalmát, de azért hívek maradnak hozzá s a nemzet történeti küldetésének teljesedését csak a Habsburgmonarchia keretében tudják elképzelni.

Apponyinak is voltak *Recrudescunt*-kiáltványai a nemzethez, de sohasem gondolt az elszakadásra, mint más történeti feltételek közepett Rákóczi. Egyikük sem volt lázadó, harcos természet. De Apponyi végig a lelki nyugalomnak idillikus embere marad, míg Rákóczi a nemzeti szabadságharc tragikus hőségévé keményedik. Mindketten lágy, hiszékeny, az emberekben gyermeketegül bízó idealisták: a politikában és diplomáciában kötelező és szükséges székszis hiányzik

lelkükből. Rákóczi a nemzetközi diplomácia porondján elbukik, Apponyit a trianoni tragikumból, amelyben minden addigi vágyának és küzdelmének tárgya összeomlott, éppen a diplomáciai munka emeli föl. Rákóczinak hivatása a bukás után a tűrő heroizmus, Apponyi küldetése az aktív védelem a nagy világ előtt.

Rákóczi és Apponyi lelki szerkezete még egy sarkalatos pontban egybeesik : akaratuk erős önmagukkal szemben, de gyenge másokkal szemben, a parancsoló erély és határozottság mindkettőjük lelkéből hiányzik. Egyik sem igazi gyakorlati államférfi : nincsen vasakaraturuk. Mindkettő kontemplatív, de nem ösztönös, aktív természet. Politikai Hamletek : agyonvizsgálják a feltételeket, lemérnek minden lehetőséget, s közben a cselekvés alkalmát elszalasztják s új helyzetben újra kell töprengeniök. Túl sokat tudnak, sokkal műveltebbek s érzékenyebb a felelősségérzésük ahhoz, semhogy a kellő pillanatban határozzanak s gyorsan explozív ütőerővel cselekedjenek. Egyik sem imperatív egyéniség, kinek szilárd akarata természetszerűen szab mások számára irányt. Minden ellenvetéssel gondosan számolnak, az ellenérvek tartalmába túlságosan beleélik magukat, ezért engedményre, kiegyezésre, junktimra hajlamosak, adott helyzetben a politika gordiusi csomóját az akarat szilárd fejszecsapásával nem tudják elvágni. Mindkettőnek alapelve a politikában is a *szerelem* s nem az erély és erőszak, a meggyőzés és nem a legyőzés, a mások előkelő kímélete, a *cor nobile* s nem az ellenfél legyűrése : politikájuk ezért is sikertelen marad.

Széchenyinek a nemzet megújítását sóvárgó lelke a nemzeti lélek mélyén keresi a kóros állapot forrását, a belső erkölcsi renaissance-tól várja a magyarság politikai és gazdasági feltámadását : Kossuth inkább csak a külső szimptomákat nézi, a baj általános körvonalait veszi szemügyre s ehhez méri a csak külsőleg ható orvosságokat. Apponyiban ebből a szempontból Kossuth lelke él : sokszor megelégszik a külső jogi formalizmussal. Kossuthot is, Apponyit is koruk szellemi sodra ragadja magával : a liberalizmus optimista világszemlélete számukra a levegő, amelyben lélekeznek. Széchenyi a nemzeti lelket többől hosszú neveléssel iparkodik erkölcsileg,

érületben átformálni ; Kossuth és Apponyi ellenben túlnagy jelentőséget tulajdonítanak a közjogi rendszer átalakításának, a külső formai jogász szempontnak, a törvényhozás pusztá mechanizmusának, amikor azt hiszik, hogy ha papiros-törvényeket hoznak, az mindjárt új életet is jelent a nemzet számára. Jellemző erre Apponyinak akár a címer- és zászlókérdésre vonatkozó közjogi-katonai követelménye, akár népiskolai törvényének a nemzetiséget felizgató néhány szakasza : magyar angyalos címert szegeztet a román, tót és szerb népiskolák kapujára, de ennek fejében sokezer nemzetiségi tanító fizetését a magyar államkincstárból folyósítja ; a külsőszerű presztizsért a lényeket feláldozza.

Kossuth és Apponyi egyformán retorikai tömegbűvölők : szuggesztív erejük ellenállhatatlan. Kossuth belesugallja a nemzetbe a reformok szükségességét, Apponyi is a maga közjogi álláspontját. De Kossuthban van végrehajtó tetterő is, Apponyi ellenben ábrándozó filozófus marad. Kossuth akaratot kiváltó érzelmi szónok, Apponyi inkább a belátó értelemhez beszél ; amaz szenvedélyeket korbácsol, emez hidegen érveket halmoz ; Kossuth cselekszik is, Apponyi a nemzeti vágyak ékesszavú rétorává finomodik. Kossuth a nemzeti függetlenség és öncélúság végső következményeit vonja le 48-ban, még inkább 49-ben ; Apponyi a 67 és 48 között közeputat keres, a kiegyezést fejleszteni akarja, aminek lehetőségéről később meggyőződik : a kiegyezési korszak politikai dialektikája csak egy-egy utat ismerhetett, vagy a 67-nek, vagy a 48-nak útját. Apponyi azonban csak formailag vonja le a következtetést, amikor a pusztá perszonális únió-nak 48-as ösvényére tér : a Kossuth-párti Apponyi igazában sohasem volt Kossuth Lajos-párti.

Apponyi politikai pályáivének jelentékeny szelvénye párhuzamba esik Tisza Istvánnak, a kiegyezési kor egyik legjellegzetesebb vezéralakjának működésével. Világnézetüket számos közös vonás szövi át : a mély vallásosság, az egyiknél a katolicizmus, a másíknál a kálvinizmus irányában ; a nemzet érdekének minden fölé helyezése, az önérdek teljes kikapcsolása, a közéleti erkölcs feltétlen kultusza, a nemzeti hagyományok mélységes tisztelete. Egyéniségüket azonban ég-

föld különbség választja el: lelki alkatuk disszonanciája örökös viaskodásuk forrása. A határozatlan, kiegyezésre hajló Apponyi szemében Tisza politikája túlerélyes, nyers és erőszakos. Apponyi optimista lelke nem látja a nemzet feje fölött tornyosuló felhőket, a katonai követelményeket egyoldalúan közjogi síkon, s nem a nemzet reális védelme szempontjából nézi. Mind a ketten elítélik az obstrukciót, Apponyi azonban csak elvben, míg Tisza a forró valóságban: a nemzet lét- vagy nem-lét kérdését látja az ellenzéki kisebbség erőszakának letörésében. Apponyi a közvéleménynek, a nemzeti aspirációknak ékesszavú és népszerű tolmácsa; Tiszát ellenben nem irányítja a nemzet eszményi vágya, hanem a rideg valóság; a magyarságnak a nemzetközi hatalmak erőhálózatában elfoglalt helye szerint akarja irányítani a nemzet sorsát. S mivel világosan, a kálvinista predestináció-tan zord hitével, látta a maga sorsdöntő küldetését, nem riadt vissza szent hivatástudata a külső jogi formalizmussal szemben az erőszaktól sem, hogy a lényegét megmentse, ami Apponyi formai jogérzésével, a *summ cuique* elvét finom kíméléttel alkalmazó lelkével sohasem juthatott összhangba. Apponyi minden fel-tételt és igényt mérlegelő, habozó természet: Tisza határozott, szilárd és szívós akarat-genie, az erő embere, aki önmaga teljes feláldozásával is helyesnek ismert célja érdekében mindent kockáztatni kész. A nemzet örök kárát látja annak, hogy ez a két nagy ember, a magyar talajnak két legszebb virága, lelki alkatuk elütő volta miatt az eszközökben és taktikában nem értették meg egymást, jóllehet a végső célban: a nemzeti lét és hatalom megtartásában és fejlesztésében, egyek voltak. A történet Tisza lényeglátó reálpolitikájának adott igazat: Apponyi a nemzetnek eszményeket kitűző filozófusa, de nem gyakorlati államférfia volt.

Mint az elvek embere, egyenest fölfelé tört az eszményhez, szinte csúcsíves architektonikai rendszerben gondolkodott és űzte a politikát: *gotikus államférfi* volt. Magasba törő eszményével s elveivel tiszteletet, sőt áhitatot ébresztett, az ideálok boltozatainak titokzatos magasságaiba ragadta a lelket, de lényegében mégis hidegen hagyta, cselekvésre sugalmazó erő nem áradt ki belőle. Fölfelé

tőrő idealizmusával, csúcsíves politikai elmejárásával és világnézetével csodálatos összhangban volt külső, testi esztétikája is: «emberré elevenedett székesegyházként» magaslott fel előttünk.

A nagy tragédia után nemes alakja a magyar történet Parsifálja : az ezer sebből vérző megcsontkított magyar népet, a nemzetek beteg Amfortas királyát, lelki tisztaságával és önérzetes méltóságával, a magyarság és az emberiség érdekeit összhangba hozni akaró idealizmusával iparkodott meggyógyítani a világ lelkiismeretének felrázása, a magát az emberiség gondviselésének hívő Nemzetek Szövetsége tiszteletének és kegyelmének kivívása útján. Vallásos, az igazság végső diadalában hívő világnézete a megváltó szenvedésnek történeti szerepére különösen alkalmassá avatta.

TARTALOM.

	Oldal
I. Apponyi világnézetének filozófiai jellege: tudatos, egyetemességre törekvő és kritikai	3
II. Apponyi idealizmusa: filozófus és államférfi	8
III. Világnézetének vallásos-metafizikai háttere	19
IV. Nacionalizmusa	28
V. Egyetemes humanizmusa	37
VI. Konzervatizmusa	43
VII. Liberalizmusa	47
VIII. Demokratizmusa	55
IX. Társadalom- és gazdaságfilozófiája	62
X. Apponyi és a fejlődés elve	70
XI. A művészet Apponyi világnézetében	76
XII. A zene metafizikuma Apponyi világképében	87
XIII. Történetfilozófiája	102
XIV. Apponyi a magyar történelemben: inkább a nemzet eszménykitűző filozófusa, mint gyakorlati államférfia	111
